

Marc van Alphen, *Het oorlogsschip als varend bedrijf. Schrijvers, administratie en logistiek aan boord van Nederlandse marineschepen in de 17e en 18e eeuw* (Dissertatie Nederlandse Defensie Academie 2014; Franeker: Van Wijnen, 2014, 460 pp., ISBN 978 90 5194 488 4).

Onder beoefenaren van de Nederlandse maritieme geschiedenis is al een tijdlang een verschuiving gaande van de beschrijving van zeeslagen en expedities naar verre streken naar een benadering die recht doet aan de sociale en menselijke kant van het zeewezen. Jaap Bruijn, die van 1980 tot 2003 in Leiden de leerstoel maritieme geschiedenis bekleedde, was een van de pioniers op dit terrein, bijvoorbeeld in publicaties over kapiteins en andere zeevarenden bij de VOC en de marine; tal van maritieme historici volgden zijn voorbeeld met publicaties over onderwerpen als buitenlanders bij de VOC (Roelof van Gelder), over het leven aan boord en muiterij (Herman Ketting) en natuurlijk over slaven en slavenschepen (Henk den Heijer en vele anderen). Eén opvallende is tot nu toe aan de aandacht van historici ontsnapt: de scheepsschrijver, een officier die een cruciale rol speelde bij het dagelijks functioneren van een oorlogsschip in de vroegmoderne tijd. Deze schrijver hield het scheepsjournaal bij, maar ook de monsterrol – de personeelsadministratie – en hij trad op als notaris op zee, als griffier bij rechtszaken buitengaats, en hij was veilingmeester bij het verkopen van de nalatenschap van een gestorven bemanningslid. Het is maar een greep, want de schrijver deed nog veel meer: hij beheerde ook nog het kledingmagazijn aan boord en fungeerde als voorschotbank voor de bemanning, ging voor in kerkdiensten en hield tussendoor ook nog bij hoeveel kruit er werd verschoten bij saluutschoten.

We kennen de oorlogsvloot in de eerste plaats als een zwaargewapende gevechtsmachine, maar dit boek is geheel gewijd aan het systeem dat het varen en vechten mogelijk maakte, het web waarbinnen de schrijver de centrale figuur was. Door een nauwgezette analyse van de vele taken van deze officier biedt Marc van Alphen een beeld van de manier waarop de Nederlandse oorlogsvloot in de dagelijkse routine functioneerde op zee of op de binnenwateren. De auteur is al jaren werkzaam bij het Instituut voor Militaire Historie van het ministerie van Defensie en promoveerde in 2014 in Leiden op dit onderzoek.

Wie gewend is aan de moderne gecentraliseerde overheidsadministratie maakt in dit boek kennis met een samenleving waarin publiek en private taken en belangen door elkaar lopen. De scheepsschrijver moest bijvoorbeeld zijn activiteiten zelf financieren.

Pas na afloop van de reis en een uitvoerige controle van de boeken vond de uitbetaling plaats op het admiraliteitskantoor en kon het loon van de bemanning worden uitbetaald. Intussen had de schrijver tijdens het verblijf op zee al aan veel opvarenden een voorschot op dat loon uitbetaald. Ook had hij andere kosten gemaakt, zoals voor de inkoop van plunje. Natuurlijk verdiende de schrijver aan al zijn bezigheden, zoals het schrijven van brieven, de verkoop van kleding, of aan een hoge rente (40%) op de voorschotten op de gage. Op elke tien gulden voorschot aan bemanningsleden verdiende de schrijver er dus uiteindelijk vier. Maar pas lang na afloop van een reis kon hij die voorschotten, de rente en andere onkosten terugvorderen bij het betaalkantoor van de admiraliteit. Een schrijver had daarom particuliere geldschieters aan de wal nodig, die hem voorzagen van het benodigde werkkapitaal. Dat voorfinancieren en uitbesteden van taken beperkte zich overigens niet tot de activiteiten van de schrijver. Ook de kapiteins hadden bijvoorbeeld een eigen 'winkeltje': zij waren belast met de levering van de voedselvoorraad voor hun eigen schip. Met een vast bedrag per man per dag kon hij daarop flinke winsten maken. Van Alphen heeft in de loop der jaren intensief bronnenonderzoek verricht. Veel historici deinzen terug voor het bestuderen van de oorlogsvloot in de vroegmoderne tijd, omdat er – in tegenstelling tot de VOC en andere handelsondernemingen, veel archiefmateriaal ontbreekt, als gevolg van de brand die het ministerie van Marine teisterde in 1844. Van Alphen liet zich daardoor niet weerhouden en vond in de resterende archiefstukken van de admiraliteiten, maar ook in notariële archieven een enorme hoeveelheid materiaal dat een licht werpt op de schrijvers, hun achtergronden en taken. Daardoor kon hij onder meer aantonen dat de rol van de scheepsschrijver als administratief middelpunt van de varende marine in de loop van de twee besproken eeuwen nog toenam, parallel aan de verdere bureaucratisering van de zeemacht. Zeker in de achttiende eeuw, toen de oorlogsvloot vooral routinetaken vervulde en nauwelijks meer deelnam aan zeeslagen, steeg het werk van de schrijver in aanzien en belang. Een zeer uitgebreid notenapparaat (107 pagina's in een kleine letter op een totale omvang van 460 bladzijden) geeft aan hoeveel meer de auteur nog boven water heeft gekregen. De noten laten zich lezen als een serie aanvullende artikelen, bijna als een tweede boek. Wel is het jammer dat die noten niet zijn ontsloten door het register. Een lijst van schrijvers bij de admiraliteiten van Amsterdam en Rotterdam met details van hun carrière en hun onderlinge verwantschap is als bijlage toegevoegd.

Van Alphen beschrijft een organisatie met een aantal typische kenmerken, zoals de vermenging van publieke en private belangen. Het was wenselijk geweest als hij zijn onderwerp iets meer had ingebed in de samenleving waarin die vloot functioneerde. Was dat publiek-private karakter van de marine niet een algemener verschijnsel? Had bijvoorbeeld het Staatse leger een vergelijkbare organisatievorm en was het uitbesteden van taken en de financiering daarvan bij de marine anders geregeld bij andere (semi-)

overheidsdiensten en -organisaties, zoals bij het postverkeer of bij grote organisaties als de VOC en de WIC? En afgezien van een enkele verwijzing naar de Britse marine in dezelfde periode, ontbreekt een vergelijking met de situatie in andere zeevarende landen van Europa. Misschien komt het door het onderwerp, administratie aan boord, dat Van Alphens betoog een wat ambtelijke toon en stijl heeft gekregen. Veel mededelingen zijn bijvoorbeeld vanwege de beoogde volledigheid tussen haakjes aangevuld of gepreciseerd, zoals in deze passage: 'Goede (vitaminerijke aanvulling op de) voeding leidde uiteindelijk ook tot een gezondere bemanning [...]' (112). Hoe zou de auteur zo'n zin voorlezen, vraag je je af. Diezelfde hang naar volledigheid leidt er ook toe dat het boek wel eens in herhalingen vervalt. Bespreking van de voorschriften met betrekking tot de taken van de scheepsschrijver (hoofdstuk 2) verschilt op veel punten niet van de behandeling van de werkzaamheden in de praktijk in latere hoofdstukken. Daar staan weer tal van winstpunten tegenover. Tot de belangrijkste daarvan behoort wel het inzicht dat de oorlogsvloot in de vroegmoderne tijd in sterke mate draaiende werd gehouden door een groep officieren die zowel hun eigen belangen als die van de overheid moesten dienen. Voorlopig zal dit boek het standaardwerk zijn voor een ieder die de Nederlandse oorlogsvloot in de vroegmoderne tijd tot in de haarvaten van de organisatie wil doorgronden.

Remmelt Daalder, Amsterdam

Tom van den Berge, *H.J. van Mook 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië* (Bussum: Thoth, 2014, 416 pp., ISBN 978 90 6868 626 5).

Aan de rij biografieën gewijd aan Nederlandse hoofdrolspelers in de Indonesische dekolonisatiekwesie is dan eindelijk ook die over Van Mook toegevoegd. Het werd tijd. Immers, de twee boekwerken over hem dateren alweer van 1982. Het betreffen de gedegen, maar verouderde studie van de hand van de Singaporese historicus Yong Mun Cheong en de oppervlakkige monografie van J.C. Bijkerk. Zou de Leidse historicus Tom van den Berge dan op basis van alle informatie die de laatste decennia beschikbaar is gekomen met de definitieve biografie komen over Van Mook en met name zijn zo controversiële handelwijze als luitenant-gouverneur-generaal uit de doeken doen? Voor wie in deze verwachting zijn boek ter hand neemt is het resultaat een tegenvaller. Waar in biografieën over landsbestuurders doorgaans de nadruk ligt op hun publieke loopbaan, overheerst in deze publicatie de persoonlijke dimensie: niet de koloniale bestuurder en zijn werk staan centraal, maar veeleer de mens Van Mook en zijn privéleven. Dat Van den Berge voor deze invalshoek heeft gekozen vloeit voort uit het feit dat hij als eerste toegang kreeg tot diens persoonlijk archief dat nog bij de familie berust. Dit bleek een dusdanige *Fundgrube* dat daaruit overwegend door hem is geput. Het heeft erin geresulteerd dat Van Mooks optreden als koloniaal bestuurder, getuige ook de beperkte raadpleging van primaire bronnen met betrekking tot zijn beroepsmatige werkzaamheden, er bekaaid vanaf is gekomen. In dat opzicht schiet de studie tekort. Immers, het belang van Van Mook als de architect van het dekolonisatiebeleid schuilt toch vooral in zijn optreden als landvoogd. De lezer had graag meer willen weten over de sleutelrol die Van Mook gedurende de jaren 1945-1948 heeft vervuld dan wat al genoegzaam bekend is. Aldus is het wachten nog steeds op degene die Van Mooks handelwijze in de dekolonisatieperiode alsnog tot onderwerp van grondige studie maakt.

Deze kritiek laat onverlet dat de fraai uitgegeven en goed geschreven biografie wel degelijk belangrijk is. Wat het privéleven van Van Mook betreft voegt de studie veel nieuws toe aan de bestaande historiografie. Dankzij de te berde gebrachte vele nieuwe wetenswaardigheden kijkt de lezer met een andere blik naar Van Mook. Daarin schuilt ook de meerwaarde van het boek. Centraal staat Van Mooks Indisch bestaan met als leidraad de vraag hoe zijn bestaan in de kolonie hem heeft gevormd en zijn doen en denken heeft bepaald in het verwerkelijken van een onafhankelijk Indonesië. Van

den Berge heeft zijn hoofdpersoon in al zijn facetten geschetst zonder diens onvolmaaktheden te verbloemen of te vergoelijken. Uit de biografie komt een gedreven, maar ook autoritair bestuurder naar voren die, overtuigd van zijn eigen kunnen en van de juistheid van zijn denkbeelden, geneigd was tot eigenzinnig en eigenmachtig optreden om zijn ideaal van ‘een vrij en gelukkig Indonesië’ te verwerkelijken. Al als jongeling ontbrak het Van Mook niet aan eigendunk en zag hij het als zijn roeping om Indonesië onafhankelijk te maken. Ambitieuze en snel carrière makend binnen de Indische bestuursdienst maakte Van Mook zich daar sterk voor, maar hij had in de jaren dertig het politieke tij tegen om gestalte te geven aan zijn doel, terwijl de Tweede Wereldoorlog al helemaal roet in het eten gooide. De oorlogsjaren vormden wat zijn werk betrof als ook persoonlijk een waterscheiding in zijn leven. Tijdens de Japanse bezettingstijd was hij de belangrijkste vertegenwoordiger van Nederlands-Indië in de vrije wereld. Hij rekte als plaatsvervangend gouverneur-generaal en korte tijd als minister van Koloniën al zijn bevoegdheden tot het uiterste op om zijn ideaal van een zelfstandig Indonesië te realiseren zodra de bevrijding een feit zou zijn. Het uitroepen van de Republiek Indonesië meteen na de Japanse capitulatie doorkruiste echter zijn uitgedacht scenario. De daaruit voortvloeiende verwickelingen probeerde hij uit alle macht in de door hem gewenste richting van een verantwoorde dekolonisatie te kanaliseren. De tegenkrachten waren echter te groot om te beheersen.

Ook privé betekenden de jaren 1942-1945 een fundamentele wending in zijn leven. Gescheiden van zijn in Japanse kampen geïnterneerde vrouw en kinderen raakte de buiten de kolonie verblijvende Van Mook geheel van hen vervreemd. Hij kreeg een verhouding met zijn secretaresse. Omdat zijn echtgenote na de bevrijding weigerde te scheiden, verbrak zijn nieuwe liefde de relatie. De worsteling van een zwaar aangeslagen Van Mook met zijn emoties, samenvallend met het escalerende dekolonisatieconflict met de eerste politieke actie als dieptepunt, maakt het centrale hoofdstuk in de biografie over de jaren 1945-1948 tot een waar Grieks treurspel. Van Mook figureert erin als een tragische held die naarmate hij de greep op de gebeurtenissen verloor en zich door iedereen verlaten en onbegrepen voelde, van de weeromstuit steeds monomaner opereerde om al doende het tegenovergestelde te bewerkstelligen van wat hij beoogde, om uiteindelijk op pijnlijke wijze de laan te worden uitgestuurd. Met de uitvoerige weergave van wat zich privé allemaal achter de schermen afspeelde in deze jaren – de politieke verwickelingen zijn slechts achtergrond – maakt Van den Berge het zeer aannemelijk dat Van Mooks persoonlijke omstandigheden zijn weerslag wel moet hebben gehad op zijn werk als landvoogd. Maar in hoeverre en op welke wijze zij zijn doen en laten hebben beïnvloed, daar laat hij zich niet over uit. Het wordt aan de lezer overgelaten eigen conclusies te trekken.

Terwijl het dekolonisatiechapiter al zeer dramatisch is, de hoofdstukken daaropvolgend zijn welhaast nog aangrijpender en vormen het

beste deel van het boek. Van den Berge beschrijft in al zijn details, maar toch ook geserreerd, de teloorgang van zijn hoofdpersoon. Het is een treurig relaas over een gedesillusioneerde man die niet alleen zijn ideaal niet had weten te verwezenlijken, maar ook nog eens zijn thuisland verloor. Daarbij was zijn nieuwe liefde uit zijn leven verdwenen. Na Indonesië kwam het niet meer goed met hem. Het is schrijnend te lezen hoe Van Mook, zich in Nederland niet thuis voelend en ook om zijn gezin te ontvluchten, uitweek naar de Verenigde Staten met zijn nieuwe levenspartner – zijn laatste secretaresse in Indonesië – in de hoop daar een nieuwe carrière te kunnen opbouwen. Het werd een deceptie. Zwervend van de ene tijdelijke functie naar de andere kwam hij tot de slotsom dat ook daar niemand op hem zat te wachten. Zijn rol op het (inter)nationale toneel was definitief uitgespeeld. Volledig op een dood spoor beland, vestigde hij zich tenslotte in Zuid-Frankrijk, alwaar hij zich schamend voor zijn leeg bestaan en zijn ongemakkelijke privéomstandigheden afsloot van de buitenwereld, om daar kort voor zijn 71ste verjaardag te overlijden.

Al met al heeft Van den Berge op knappe wijze een bovenal menselijk beeld van Van Mook geschetst. Zijn relaas biedt inzicht in wie hij werkelijk was: een naar de buitenwereld toe imposante man die achter zijn zelfverzekerde voorkomen eenzaam en ongelukkig was. Die paradox alsmede het contrast tussen zijn zo glansrijk en boeiend leven in de schijnwerpers in Indonesië en zijn vastgelopen carrière en ontworteld bestaan daarna is wat de onthullende biografie ondanks zijn tekortkomingen zo fascinerend maakt en het lezen meer dan waard.

Hans Meijer, Rijksuniversiteit Groningen

J.D. Bratt, *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat* (Grand Rapids: Eerdmans, 2013, 455 pp., ISBN 978 0 8028 6906 7).

Few in the contemporary Netherlands have much appreciation for the fact that the nineteenth-century statesman Abraham Kuyper continues to appeal to a wider public imagination, from North American evangelicals to South Korean Presbyterians. James Bratt's new biography is a critical but sympathetic study of Kuyper as a person and of Kuyper's ideas, ideas which continue to have resonance among these constituencies, including those centered around Calvin College in Michigan, where Bratt is professor. Whereas the most recent Dutch biographer of Kuyper, Jeroen Koch, downplays Kuyper's long-term historical significance, Bratt seems to share the estimation of the American historian Mark Noll in seeing Kuyper as perhaps the most seminal public theologian in the modern history of global Protestantism.

This is furthermore an important consideration because Bratt's mission of analyzing Kuyper's ideas for a (Christian) Anglophone readership has important consequences for how he situates his book historiographically – or rather how he chooses not to. Unlike another recent English-language book on Kuyper, John Halsey Wood's *Going Dutch in the Modern Age* (2013), Bratt engages very little with the existing Kuyper historiography. In this respect he steadfastly chooses to stay on his side of the Atlantic. He has read Koch, for example, but does not position his own biography in reference to him, and this characterizes his whole work, which seems to assume that its readership would not wish to be encumbered by any historiographical debate. The book has no footnotes or endnotes as such, but each chapter is supplied toward the end of the book with an annotated bibliography which indicate the sources of Bratt's work. These 'notes' do suggest that Bratt is well acquainted not only with the Kuyper literature, but also with the key works in political and intellectual history of late nineteenth-century Europe and America, a context in which the author places Kuyper.

At the same time, it is placing Kuyper in his context which is sometimes one of the weaker aspects of the book. The descriptions of religious, social and political life in the Netherlands are often done in impressionistic brushstrokes; the reader all too seldom benefits from a clear read of what motivated Kuyper's allies and opponents – or why Kuyper reacted to them as he did. In this respect, Koch's biography offers more texture and insight. At other times, Bratt's systematic efforts to tie Kuyper's world to international cultural developments, such as the work of Freud and Picasso,

though sometimes refreshing, are often too broad to offer much additional insight.

Bratt is an intellectual historian, and what he does impressively in this book is to offer an intellectual biography of Kuyper that effectively shows the compelling interaction between the creative range of Kuyper's ideas and the changes in his personal life, including the several breakdowns which he suffered. Bratt shows, for example, how the electoral loss of 1905 that removed him from the premiership shaped the devotionals that Kuyper wrote in the months afterwards. He sketches effectively how Kuyper's shifting theology of the church were modified over time, starting in the very different pastoral experiences in Beesd, Utrecht and Amsterdam and culminating in the *Doleantie*, which produced a different outcome than Kuyper had hoped. Kuyper's evolving views of politics, 'sphere sovereignty' and the church also receive extensive analysis, and constitute some of the very best parts of the book.

Though Bratt is chiefly interested in Kuyper's ideas, his biography is admirable for its comprehensive attention to Kuyper's life, covering the relationship with his wife and children, as well as more embarrassing parts of his life, such as the knighthood-for-money scandal. The tone of Bratt's biographical analysis seems to be set by his judgment at the beginning of the book that 'Abraham Kuyper was a great man, but not a nice one'. Despite this critical appraisal Bratt succeeds as a biographer, more than Koch, in sensitively entering into Kuyper's own internal struggles and limitations, both in respect to the intellectual (in)consistency of his thought as well as his personal demons.

The biography is divided into three sections. The first, 'Foundations', begins with the national and familial context into which Kuyper was born in 1837 and follows Kuyper from his studies in modernist Leiden to a Calvinist orthodoxy, ending with his mental and physical collapse in 1877 following his intense encounter with the British Holiness movement in Brighton. The second, 'Constructions', follows Kuyper from his organization of the Anti-Revolutionary Party through to 1897, when Kuyper was feted during the twenty-fifth anniversary of his newspaper *De Standaard*. Bratt identifies this moment as the high point of Kuyper's life, when he was widely recognized for having established a party, denomination and a university, as well as for his role as journalist, theologian and cultural critic. The last section, 'Shadows', starts with Kuyper's tour of the United States in 1898 and ends with his death in 1920. Kuyper's successes and failures as a political leader are highlighted, as well as his views of race, of Islam, and of the perils of modernity for Christian belief. Kuyper's diminishing intellectual abilities to adjust to new developments are discussed in the last couple of chapters. A concluding section ends with a reflection of Kuyper's significance, and his possible importance as 'a man for many countries'.

To Kuyper specialists, Bratt's biography may not yield radically new insights. But it is a signal achievement to bring the life and thought of this eclectic and productive statesman into a comprehensive study characterized by intellectual depth and subtlety. It is, moreover, well-written, even witty. And despite the limitations of his approach, Bratt rescues Kuyper from a narrow Netherlandic focus and allows for new reflection about the historical significance of this outsized and controversial figure.

James Kennedy, University College Utrecht

Koenraad Brosens, Leen Kelchtermans, Katlijne Van der Stighelen (eds.), ***Family Ties: Art Production and Kinship Patterns in the Early Modern Low Countries*** (Turnhout: Brepols, 2012, 239 pp., ISBN 978 2 503 54227 0).

This volume gives pride of place to an issue that is a highly promising subject for further research: the importance of family ties in artistic creation. More specifically, it throws new light on the convergence of business strategies and family relations. In pre-industrial societies these constitute effective factors in socio-professional success. Breaking with the somewhat romantic image of the artist creating in isolation, the book aims to relocate the artist within the socio-economic network on which his success largely depended. Far from accepting the idea of the inheritability of artistic talent, the book shows that social patterns were of much greater importance in the choice of the profession and that support, relief, assistance and solidarity were all family-related.

The volume opens with a study by Hessel Mieda on the importance attributed by Karel van Mander to family ties in his *Schilderboeck*. The second study, by Axel Marx, offers a very useful methodological framework borrowed from the Social Network Analysis (SNA), the social network defined as ‘a set of nodes or actors (persons or organizations) linked by social relationships or ties of a specified type’. Koenraad Brosens applies this methodology to tapestry, a field where he has already demonstrated all the interest of this kind of approach, going beyond pure econometric conclusions. Turning his back on an ‘object-centric’ approach in order to favour an ‘actor-centric’ approach, he sheds new light on the conditions for success in a highly competitive sector. Within a field, as the tapestry industry, where the investment capital is substantial and therefore the risk very high, a collaborative industry based on trust and family networks was a guarantee of security and success. The SNA can reveal how this type of organization functioned: ‘it records and maps ties and social structures and the way these networks produced trust and the various form trust took’. In line with this study, the article by Neil De Marchi and Hans J. Van Miegroet also invites us to consider the family rather than the individual creator as the relevant decision-making entity. This is illustrated by the Antwerp art scene between 1650 and 1670. Through a flexible analytical framework, the authors take into consideration the underlying climate of risk avoidance and, in particular, two types of perceived levels of risk-taking the strictly cautious, and the cautious-yet-inventive. Since these elements could be combined in different ways very diverse situations could result from them. The authors therefore draw on numerous case studies in order to reach

more general conclusions concerning the ways in which family ties were intertwined with economic interests.

The second section is devoted to a number of case studies of family circles and networks. Drawing on his own field of research, that of portraiture, Rudi Ekkart's contribution deals with those Dutch artists who formed a company where two or more members of one family worked together in the same studio and/or where a son, brother or another family member took over the workshop after the death or retirement of the master. One of the best examples of business cooperation between two brothers is the firm of Gerard van Honthorst and Brother. In addition to citing a number of examples of father/son relationships from The Hague, this contribution shows that the city of Haarlem had the most extensive tradition of painter families, the most famous being the Hals dynasty. If we compare the situation of the painters between the North and the South of the Low Countries, it appears that family companies of painters spanning more than two generations were somewhat rare in the Northern Low Countries, with a few exceptions such as the Van Mieris dynasty, covering more than a century of painting in Leiden. The author concludes by saying that 'in general, members of family companies of painters seem to have been more dependent on commissions than independent painters who worked more frequently for the free market'. The case of Bruges is then considered by Brecht Dewilde. The importance of humanist networks is highlighted as a new type of social relationship towards the end of the sixteenth century. This type of friendship was based on intellectual ties and discarded motives of calculated interest. The examples of Gerards and Claeissenses show the importance of the reliance on this type of network in times when demand for art was in decline. In the case of the Claeissenses, the family served to complement the abilities and possibilities of the individual; it also served as the basis for their investment in formal social life and in particular for establishing predominance in the painters' guild. The Claeissenses' case therefore fits within the traditional structures of late medieval and early modern social life. Natasja Peeters analyses the exemplary Francken dynasty of five generations and thirteen painters, a dynasty that displayed great diversity of styles, themes and quality. She demonstrates that the Francken family name was a stepping stone, and that by the third generation it had grown into a quality label, while the fourth generation lacked natural talent. Another interesting case study is of the De Herdt family, who worked for the Habsburg court in Vienna, and in particular for Leopold. Miroslav Kindl deals here with another category of artist: the travelling artist.

The articles of the third section concentrate on the ties between father and son. Nils Büttner revisits the figure of Peter Paul Rubens and his descendants, in particular his son Albert Rubens, whose humanist career follows the same lines as his father's. The next study deals with example of the Steenwyck paintings as products of family enterprise. Here too there is a

clear demonstration of the extent to which collaboration within and between families was a vital factor in artistic success as well as in the development of an artistic tradition and in the perpetuation of styles. It offers a good example of how artistic families managed to continue a family tradition of painting in a recognisably similar style into the second or third generation. Hans Vlieghe considers the opposite case of the different paths followed by members of one of the most famous dynasties of painters: the Teniers. Unlike other artistic families, David Teniers I, II and III did not capitalize on the repertory of their respective fathers. They consciously sought and found new niches, thus demonstrating that they had deliberately left the paternal path. This section ends with a study by Prisca Valkeneers devoted to the case of a Flemish artist who settled in Paris: Justus van Egmont. She considers the way in which a foreign artist, cut off from his family, seeks support in new networks to ensure that his descendants have a professional future.

The fourth section concludes the volume with two final studies. Bert Timmermans offers an investigation into the importance of the family as an operational unit within the field of art patronage. This contribution studies in particular the role played by the brothers Lodewijk and Gaspar de Roomer in the revival of the family chapel in seventeenth-century Antwerp. The study, by Alison Stoesser, focuses on the network that Lucas and Cornelis de Wael were able to establish in Antwerp and which they were also able to extend to Italy, two networks that they also put at the service of other artists.

This volume displays great thematic and methodological coherence, a coherence which is not sufficiently highlighted in the Introduction, which is a mere half a page long. But, with the exception of this lack of introductory outline or perspective, one can only emphasise the richness of its approaches and case studies. These throw new light on the sociology of the art world in the Early Modern period but also and above all on the influence of this socio-familial context on artists' production at this time. The volume will not fail to generate and inspire other studies on the same subject.

Ralph Dekoninck, Université catholique de Louvain

Renger E. de Bruin, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 1753-1838* (Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 6; Hilversum: Verloren, 2012, 646 pp., ISBN 978 90 8704 281 3).

De Ridderlijke Duitse Orde is van oorsprong een twaalfde-eeuwse militaire en godsdienstige orde, die tot de oudste charitatieve particuliere organisaties in Europa behoort. Na de reformatie splitste de Nederlandse afdeling zich af van de rooms-katholiek gebleven hoofdvestiging in Wenen, die onder leiding stond van een grootmeester. Op de verkiezing van de landcommandeur van de zelfstandige Nederlandse Balije te Utrecht werd sindsdien de goedkeuring van de Staten van Utrecht als territoriaal soeverein (in plaats van de grootmeester) vereist. Het kapittel van de Orde bestaat vanouds uit ridders, die kunnen opklimmen tot commandeur van één van de twaalf verspreid over Nederland liggende commanderijen. Iedere commandeur beheert een deel van het goederenbezit, waaruit de Orde zijn inkomsten genereert.

Volgens de huidige statuten rekent de Balije van Utrecht naast liefdadigheid ook 'het conserveren en beheren van waardevolle historische erfgoed' tot haar doelstelling. In dit kader werd besloten tot een reeks historische uitgaven, waarin Renger de Bruin de revolutieperiode 1780-1815 voor zijn rekening neemt. Ter wille van een beter begrip begint het boek al halverwege de achttiende eeuw, op een tijdstip van reorganisatie na een periode van slecht rentmeesterschap. Niet alleen de agreatie van de ridders – dikwijls aangemeld als kind-expectant, maar eerst veel later als 'jonkheer' toegelaten – was op erfelijkheid gegrondvest, ook de rentmeesters werden dikwijls betrokken uit dezelfde families. Afstamming werd als een garantie gezien voor kwaliteit en deskundigheid. Als grote reorganisator komt Unico Wilhelm graaf van Wassenaer (1692-1766) naar voren, die zijn talenten als jong componist, maar vooral in het beheer van de familiegoederen Twickel en Duivenvoorde had bewezen.

Wie zou denken dat reorganisatie ook bestuurlijke vernieuwing of extra gelden voor liefdadigheid opleverde, komt bedrogen uit want onder de opvolgend landcommandeur Frans Steven Carel van Randwijck, die van 1767 tot 1785 de scepter zwaaide, werd de kapittelvergadering nog maar eens in de drie jaar bijeengeroepen. Rentmeester Cazius regeerde met ijzeren hand, terwijl de revenuen in de traktementen van de commandeurs, maar vooral in die van landcommandeur en coadjutor waren terug te vinden. De opklimming in hiërarchie begon als commandeur van Schoonhoven voor een paar honderd

gulden per jaar, maar kon eindigen als coadjutor of landcommandeur met achtereenvolgens 5000 en 5500 gulden per jaar. Deze scheve verdeling, geheel volgens de methode waarop tijdens de Republiek ambten werden toebedeeld, was gebaseerd op anciënniteit. De toelatingseisen waren streng – vier wettige adellijke kwartieren en een kerkelijk bewijs dat men de ‘waare christelyke gereformeerde religie’ aanhing (89) – maar bevorderden ook de ongelijke verhoudingen binnen de groep van bevoorrechten. Alleen oude adel werd voor toelating voorgedragen – ‘patricische families, die door vreemde princen en potentaten genobiltieerd waren’, kwamen niet in aanmerking – en dan moest men nog de tijd krijgen om te kunnen opklimmen. In de zeventiende en achttiende eeuw waren meerdere generaties van de Friese tak van het huis Oranje-Nassau, die al vanuit de wieg waren aangemeld, met het ambt van landcommandeur bekleed.

De Franse revolutie vormde een directe bedreiging voor een instituut dat adeldom en godsdienst als basis heeft. De staatsgreep van 1801 betekende het einde van de Bataafse revolutie en weldra kwamen de ridders van de Balije van Utrecht bijeen om door middel van geheime besluiten de overschotten van de afgelopen jaren onderling te verdelen. De Orde was buiten het politieke spel gebleven, had immers geen directe politieke betekenis, maar werd tegen haar zin onderwerp van een herenigingsvoorstel vanuit Wenen. Staatsraad Jan Arend de Vos van Steenwijk, die in 1802 tot de Orde toetrad, wist een fusie diplomatiek op de lange baan te schuiven, maar kon als coadjutor in 1807 niet voorkomen dat koning Lodewijk Napoleon het gebouwencomplex aan de Springweg vorderde omdat hij zijn residentie in Utrecht wilde vestigen. Hoewel hij uiteindelijk het Paleis op de Dam als hoofdvesting kreeg aangeboden, werd in de onteigende landcommanderij een militair hospitaal gevestigd.

Toch kwam de Balije van Utrecht er onder het gematigde bewind van Lodewijk Napoleon beter vanaf dan de balijen in Duitsland, die bij keizerlijk decreet van 24 april 1809 na een bestaan van meer dan zes eeuwen in het kielzog van andere feodale instellingen werden opgeheven. Aangezien Lodewijk Napoleon een actief adelsbeleid wilde voeren, probeerde de Orde hierop in te spelen, maar uiteindelijk zonder resultaat. Na de inlijving bij Frankrijk moest de voorlopig in Den Haag gevestigde Balije van Utrecht er eveneens aan geloven. In een decreet van 27 februari 1811 besloot keizer Napoleon de oude geestelijke instellingen in de departementen op te heffen, waaronder de niet expliciet genoemde Balije van Utrecht, en hun goederen te confisqueren. Anders dan bij de ontmanteling van de Duitse balijen, waaraan een politieke reden – de oorlog tegen Oostenrijk – ten grondslag lag, was het nu ’s Rijks schatkistbewaarder Alexander Gogel, die uitsluitend een financieel belang had.

Nadat Napoleon was verslagen, vond Volkier Rudolph Bentinck, de in 1807 benoemde landcommandeur, een gewillig oor bij de soevereine vorst der

Verenigde Nederlanden, om tot herstel te komen van de Balije van Utrecht. Dit liet echter op zich wachten want in de praktijk bleek het ongedaan maken van Frans oorlogsleed onbegonnen werk. Voor de Orde werd een uitzondering gemaakt omdat nog weinig oorspronkelijk eigendom was verkocht en de leden nooit een schadevergoeding hadden geaccepteerd. Uit dankbaarheid vroeg het kapittel de koning als grootmeester, maar Willem I bedankte voor de eer omdat de verhoudingen met Wenen te onduidelijk waren.

Opmerkelijk is dat in de herstelwet van 1815 nergens over ‘Ridderlijke’ Duitse Orde wordt gesproken en dat de commissie financiën uit het parlement bij de behandeling van de wet uitdrukkelijk had te kennen gegeven, dat de autonomie die de orde sinds 1760 genoten had verleden tijd was. Er was slechts sprake van een door de koning geschapen en aan hem onderworpen nieuwe instelling die alleen haar naam deelde met een instituut uit de oude Republiek (496). Het parlement toonde dus eenzelfde gereserveerdheid als een jaar eerder tegenover de nieuw ingestelde Nederlandse adel en de heroprichting van de ridderschappen, overigens louter als kiescolleges.

Tijdens het nieuwe Koninkrijk functioneerde de Balije van Utrecht echter op dezelfde wijze als tijdens het *ancien régime*: het kapittel werd sporadisch bijeengeroepen en de landcommandeur regelde in feite alles tezamen met zijn rentmeester-generaal. Kritiek van de minister van Binnenlandse Zaken in 1822 op de vermeende autonomie van de Orde stond niet los van financiële perikelen, die waren veroorzaakt door een externe rentmeester. Ook al was sprake van automatische opklimming, statutair moesten alle sinds 1815 gedane benoemingen worden goedgekeurd door de koning, nadat advies van de Hoge Raad van Adel was ingewonnen. Een nieuw reglement van orde bracht in 1831 rust. Het reglement, ook wel statuut genoemd, zou daarna nog dikwijls worden aangepast. Het was regelmatig noodzakelijk om de adellijke afstammingseisen te versoepelen met het oog op voldoende potentiële kandidaten voor de toekomst.

Het standaardwerk van Renger de Bruin leest goed, niet in het minst door de vele persoonsgebonden anekdotes. Door de tijdspanne een halve eeuw op te rekken is de aanloopperiode, afgaande op de (hoofd)titel van het boek, wat lang geworden, terwijl de einddatum vrij willekeurig is gekozen. De grondwettelijke afschaffing van de standenmaatschappij in 1848 zou als einddatum beter te verantwoorden zijn geweest. In de gekozen opzet ware de subtitel een betere hoofdtitel geweest, temeer daar de bedreiging door de grote keizer zelfs tot daadwerkelijke opheffing leidde. Een pakkende titel als ‘Opgeheven door Napoleon’ zou de opdrachtgever niet in dank hebben afgenomen, want de Duitse Orde is zich in weerwil van de wet steeds ‘Ridderlijk’ blijven noemen en gaat uit van ononderbroken continuïteit vanaf het stichtingsjaar 1231 (290).

Alexander Claver, *Dutch Commerce and Chinese Merchants in Java: Colonial Relationships in Trade and Finance, 1800-1942* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 291; Leiden, Boston: Brill, 2014, xxiv + 442 pp., ISBN 978 90 04 25657 6).

This book is a study of the world of commercial enterprise in Java from 1800 to 1942. It mainly focuses on the period from the mid-nineteenth century when greater private interests were admitted as the Dutch colonial state gradually relinquished its excessive control over the production of agricultural commodities for export. The author seeks to examine the role of trade finance, how trading companies functioned, and how the trading community – traders, trading companies and banks – adapted to the challenges posed by changing circumstances.

Various sections of the book are devoted to delineating the two often interrelated chains of credit and debt: one from the wholesale firms of imported textiles and other manufactures to the various levels of retail traders and the end consumers, and the other linking the mercantile interests in the export of Javanese agricultural commodities to the intermediate buyers and traders and also the farmers and producers. In nineteenth- and early-twentieth century Java, these two credit lines tended to overlap: a peasant often received from the local shopkeeper tools, fertilizers and other goods in advance, to be paid when he harvested his crops, either in money or in kind. Oftentimes this same shopkeeper-cum-creditor would also be the buyer of his products.

The interconnection of these two chains of credit and debt tended to create a domino effect during economic downturns when the prices of export crops declined drastically and the peasant-consumer were paid less cash for the same amount of agricultural products. This development in turn triggered an impact on the intermediary retailers and also the import merchants since the diminished income would affect the consumers' ability to pay their instalments for the goods they acquired on advanced credit. Hence the drastic fall of the prices of sugar – the main export commodity of Java – in 1884 left large numbers of bankruptcies in its wake. A similar phenomenon of massive business failures was observed during the Great Depression in the early 1930s.

Although historians of Indonesian colonial economy are aware of these patterns of credit and debt as well as recurring cycles of boom and depression, this book is valuable in offering details of how the individual agricultural entrepreneurs and traders operated their business and navigated around the challenges of access to capital and goods and how they handled economic

depressions. Thanks to the author's access and perusal of the archives of the Java Bank (De Javasche Bank) or today's Bank Indonesia on top of several official and company archival and other source materials in the Netherlands and Indonesia, he is able to trace the concrete actions taken by individual firms and businessmen. They included the Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), the Handelsvereniging Amsterdam (HVA), the Internationale Crediet- en Handelsvereniging 'Rotterdam' (Internatio) and other financing institutions in the Netherlands Indies. From various parts of the book, one could discern how their investment plans as well as eventual decisions to focus either on financing import trade or the production of export crops were shaped by the distinct developments and setbacks they encountered.

As for individual entrepreneurs, some striking examples discussed in the book included the Chinese estate owner in Batavia Djauw Adjie during the 1850s, Chinese shopkeeper Oei Ping Ing of Surabaya during the first decade of the twentieth century, Chinese merchant Kwik Djoen Eng who expanded from sugar trade in Solo to the whole of Java as well as Taiwan, Hong Kong and China from the 1890s to 1930s. Whether they resorted to defaulting or fraudulent practices with the banks and other financial firms, or conducted boycott or anti-boycott exercises against European wholesale merchants, readers could discern the specific context and circumstances that prompted the actions of the entrepreneurs.

Although each of these case studies is very interesting, the reviewer discerns very little connection among them or how each case builds towards the overall argument of the book, if there is one to begin with. The author has largely presented each of the businessmen and business firms as stand-alone cases. As such the case studies – although offering many extremely valuable details – become fragmented pieces. Another inevitable result is that many sections of the book are also repetitive: when dealing with different cases, the author would tend to repeat and/or enrich earlier discussions about the layered structure of marketing and distribution (see 7-8, 83-85, 118-119, 163-166, 183-188 etc.), the need for credit by various levels of traders (see 176-177, 208-209, etc.), the negative portrayal of Chinese commercial agents and their alleged oppression of the natives by various colonial officials and European interests (see pp. search 'debt of honour', 151-154, 243-245, chapter 4). Needless to say the flow of the text is highly disruptive.

It seems that the disjointed structure of the book has to do with the author's modest objective. As he states in the introductory chapter, he wants to deal with both the macro and micro levels, that is, exploring not only broad political and economic issues but also analysing how these individual companies and individuals took concrete decisions to deal with the politico-economic circumstances. But instead of integrating both levels, the author merely allows the macro and micro picture to 'alternate' with each other.

‘The research does not seek a macro-level explanation, but offers a detailed examination of the wholesale trading arena and selected companies’ (9-11).

So perhaps the best way to approach this work is to use it as a source book. It would probably be most valuable to the circle of experts working on Indonesian colonial economy during the late nineteenth and early twentieth centuries. Since it also appears as an electronic version that can be freely downloaded, the most convenient way to peruse it is to do a global search for the names of the individual businessmen or firm when information about them is needed.

Kwee Hui Kian, University of Toronto

Thomas Crombez, Luk van den Dries (eds.), *Mass Theatre in Interwar Europe: Flanders and the Netherlands in an International Perspective* (Leuven: Universitaire pers Leuven, 2014, 164 pp., ISBN 978 90 5867 992 5).

Aimed as an overview history of mass theatre in the interbellum period, this multi-authored richly illustrated volume is a useful, albeit a strangely organised, addition to the historiography. It offers multiple perspectives on the usages of public spectacles in the history of the Netherlands and Flemish-speaking Belgium. The volume reflects a much wider time frame than the title suggests covering the period from the French revolution to the 1970s. In the process, it jumps from the interbellum to the French revolutionary period, to the early twentieth century, back to the interbellum and then beyond the Second World War, in a rather bizarre chronological mishmash. Despite the mishmash, the volume's focus on what Thomas Crombez and Frank Peeters call socio-theatrical events is well done and shows why these public spectacles mattered in the Netherlands and Belgium, especially between 1918 and 1940.

According to Crombez and Peeters a socio-theatrical event is defined by its political and public context. Its purpose is encapsulated in the phrase 'theatre for the masses, by the masses' (9). The heyday for its popularity and impact was the age of mass politics between the two world wars. Almost all socio-political and religious groups of the era utilised mass spectacles, including mass theatre, to engage the public and propagate their essential messages. Many of the spectacles were documented further through the use of photographs, film and commemorative publications. Numerous examples of this rich primary source base are published throughout the book. The text is also richly detailed, with plentiful descriptions of various productions and their contexts. Above all, the volume shows how mass theatre aimed at visualising and, thereby, realising the hopes, dreams and perspectives of the movements in question. As a result, the Flemish movement was particularly strong in using mass theatre to advance their political legitimacy within the Belgian nation. But it was not alone: mass theatre's origins lay in the Soviet Union with Lenin's 'Plan for Monumental Propaganda' of 1918. Through the 1920s, Catholic, Communist and National Socialist organisations adopted similar techniques to mobilise the people behind a message. As the authors note, however, mass theatre was much more than a technique, in many respects the medium was also the message. Mass theatre encapsulated the idea that the message was made by the people, for the people and enacted in public space. Hence why it was so powerful.

Across eight chapters, the volume explains the changing role of mass theatre in Dutch and Belgian history. Of particular note is the lengthy chapter by Ad van der Logt and Thomas Crombez on 'community art' and 'lay theatre' in the Netherlands and Belgium, which narrates the types of uses made of mass spectacles across both countries between the end of the First World War and the outbreak of the next world war. Frank Peeters' and Evelien Jonckheere's well-written chapters on national feasts and public spectacles in the 'long' nineteenth century (1789-1914) offer an important reminder that public spectacles aimed at political propaganda were not a new phenomenon in the inter-war period. They suggest important antecedents and highlight how modernity and mass spectacle took time to mature into new forms. Of course, today, mass spectacles are highly commercialised social events, epitomised by sport matches, pop concerts and music festivals. The separate chapters by Ad van der Logt, Staf Vos and Karel Vanhaesebrouck on styles of mass theatre in the inter-war era suggest how integrated the medium was within society of the time. As a conclusion, Luk van der Dries explains both the decline of mass theatre in the post-World War II era and the rehabilitation of its form in specific events, including the *IJzerbedevaart* (Pilgrimage of the Yser) in memory of fallen Flemish soldiers of the First World War.

What the volume does well is to narrate the nature and uses of mass theatre within a Dutch and Flemish context. Where it is less convincing is in situating those events within a truly international context. While mentioning the Soviet Union and National Socialist Germany, there is little engagement in the volume with the wide scholarship available on public theatre in the United States, or within the wider world. The volume sorely misses an introductory framework explaining why scholars interested in mass theatre need to look at the Dutch/Flemish examples. Still, it is heartening that this book was published in English, ensuring that it is more likely to reach an international academic audience. As a result, no reviewer should quibble with the odd lapse in English grammar, although the publisher might have invested a little more care in proof reading the final text. The high-quality finish of the final product, including the excellent pictorial materials and heavy paper, nevertheless, ensure that it is a very readable volume.

Maartje Abbenhuis, University of Auckland

Michael J. Douma, *How Dutch Americans Stayed Dutch: An Historical Perspective on Ethnic Identities* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 238 pp., ISBN 978 90 8964 645 3).

Identity and the integration of ethnic groups in the Netherlands have been constantly in the spotlight over the last few years. The political and social debate entered a new phase of hardening stances under the successive Rutte governments.

Although the 2011 policy paper still wields the euphemistic term ‘integration’, what is actually wanted is assimilation, and the multicultural society appears to have been declared definitely bankrupt. Immigrants are mainly expected to make efforts to adapt as well as possible to the values of ‘the’ Dutch society. In public debate, remarkably little attention is paid to the fact that in the past, large groups of Dutch nationals were also immigrants, when they had to find their way in societies that were unfamiliar to them, as part of which they continued to abide by their own (often religion-led) identity. If a book had been published last year with the title ‘How Moroccan people in the Netherlands remained Moroccan’, it would undoubtedly have been grist to the mill of populist politicians and been considered a provocation to the electorate. It is to the credit of Michael Douma, an American historian with Dutch roots, that in the commercial edition of his dissertation, he directs the spotlight precisely on Dutch protagonists in relation to this sensitive topic, hence holding up a mirror that is so badly needed as part of the current integration debate in the Netherlands.

Douma chooses a relatively new angle. Whereas much of the literature published about the Dutch American migration flow tends to focus on the nineteenth and the beginning of the twentieth century, Douma’s analysis spans over one and a half centuries, covering the period from 1840 until today. He builds on the work of many of his American Dutch predecessors, particularly that of Robert Swierenga, linking up recent studies by Dutch historians such as Hans Krabbendam and Enne Koops. Another innovative aspect is his theoretical approach to the concepts of ethnicity and Dutchness. He considers ethnic identity as a group phenomenon with several meanings, which evolves over time through social discourse and as the result of influences from within and outside the group. According to Douma, the three main influences lie in the developments in American culture and society (such as the Civil War and the pressure to become Americanised), the image that is constantly recast through contacts with newly arrived Dutch immigrants or in correspondence with the Netherlands, and the development of internal

relationships within the group (for example, caused by generational differences). This is what makes Dutchness so dynamic and diverse. Douma uses a detailed schematic presentation of these three influences through time as a model to structure his chapters.

The definition of 'Dutch Americans' that Douma uses for this study is nevertheless far more limited than the title of his book suggests. Although he establishes, based on the census of the year 2000, that five million Americans claim to have Dutch roots, he asserts without giving any further substantiation that for many of them, 'Dutchness' no longer has any personal significance as an ethnic identity, simply because they have been assimilated. He exclusively reserves the term 'Dutch Americans' for the groups of Calvinist protestants. In this respect, he particularly focuses on the Midwest (including Michigan and Wisconsin), where many Dutch orthodox Calvinists from the traditions of Segregation in 1834 and the *Doleantie*, a division in the Church in 1886, were living together in communities and had joined the Reformed Church of America (RCA) or the Christian Reformed Church (CRC), which had torn away from the RCA. These protestants were organisationally dominant, eventually the most institutionalised and they left the richest source material. His assertion that religion, rather than class or race, was the central premise on which Dutch American communities were formed, because it shaped and changed the identity of 'Dutchness', would have been more convincing if he had at least tried to make a more consistent comparison with Dutch immigrants having a Catholic or other faith-based or philosophical background. As it stands, readers are given an impression that the book is mostly about their own 'pillar'.

This does not alter the fact that Douma has written a richly documented, fascinating and clearly legible account. In each chronologically sequenced chapter, he develops a special theme in order to illustrate the development of Dutchness as an overarching concept for the personal identity of Dutch American protestants. Some of these themes are surprisingly poignant. In chapter three, for example, he shows how the Dutch American group positioned itself in a national discourse on race and ethnic identity, based on the story of an Afro-American boy who escaped the South after the Civil War and grew up in a Dutch American family. Chapter 6 is particularly interesting because it provides insight into the influence of the generation gap on the development of the Dutch American identity. The struggle of the second generation, which needed to acquire its own identity somewhere halfway between the strictly religious backgrounds of the first generation and a rapidly modernising America, is demonstrated based on the originally extremely rebellious Dutch American novelist Arnold Mulder, who eventually reconciled himself with his 'hybrid' identity.

From chapter seven onwards, Douma shows how new Dutch American identities were created in the 1930s through the development of the Tulip

Time festival in Holland Michigan, which had a commercial rather than a religious undertone. According to Douma, this development away from church membership and the religion of the forefathers continued after 1945, resulting in a fading sense of ethnic identity. This chapter in particular would have been more powerful if a comparison had been made with other religious groups and if the changed nature of the migration – which was by now being managed by governments – had been a more explicit component of the analysis. One of the points made in the last chapter includes the effect of social media and the ease with which family histories can be exchanged over the Internet, for a revival of a certain level of Dutchness in all its multiple facets and complexity.

Aside from only giving a limited definition of Dutch Americans, the book has another weakness, which is the sloppiness with which Douma justifies himself. The list of notes as well as the references and bibliography are marred by omissions and errors. For example, the annotation of Dutch archive references often lacks access numbers or inventory numbers, which makes them difficult to verify. At least five collections from the National Archives of the Netherlands and one from Leiden University Library are missing from the list of Dutch archives consulted, but they are nevertheless included in the annotation. Collections are wrongly included (Amsterdam Municipal Archives collection 646 concerns the Surinamese plantation archive of Louis Bienfait 1729-1912) and Dutch names are mangled with American names (HDNP VU, collection 492 concerns the archive of the Christian Emigration Centre). Although he mentions that chapters three and six are revisions of previously published articles, they are not included under his name in the bibliography. Chapter two even lacks any indication that parts of a section were published previously in the *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geschiedenis* 7:2 (2010) 32-55, whereas a number of paragraphs are copied in full (from 46, 49, 53-54). This is at the least clumsy, given the contemporary polemic on self-citation in Dutch academic circles. However, it does not detract from the potential relevance of this book for the public debate.

Marijke van Faassen, Huygens ING – KNAW

Hugh Dunthorne, *Britain and the Dutch Revolt, 1560-1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013, xxv + 264 pp., ISBN 978 0 521 83747 7).

This study of British involvement in the Dutch Revolt and the early Republic is both concise and important. In six chapters and 250 pages, Dunthorne, emeritus senior lecturer at the University of Swansea, offers a fascinating and compelling analysis of British involvement in the Revolt, and the consequences this had at both sides of the channel.

Dunthorne starts the book by examining the ‘extraordinary volume’ of texts and talk about the Revolt and its consequences that circulated in the British Isles from the start of the Revolt. A first chapter surveys the British newsprints, pamphlets, and *corantos* about the situation in the Netherlands. Some of these were published at the behest of the Netherlandish rebels themselves, but there is also evidence for sponsorship by British Calvinists who sympathized with the rebel cause, and for an active role for printers, who helped create a market for material that chimed with their own political and religious outlook. The second chapter discusses the remarkable number of histories of the Revolt that were read by and produced for a British readership. Dunthorne shows that, despite the Puritan background of many of those involved, most of these histories had a secular slant, focusing on the iniquities of the evil advisers of King Philip II, the vices of the Spanish, and eventually also on those of the King himself, very much like in the Netherlands itself. Dunthorne shows that elite libraries virtually all contained pamphlets and/or histories in English, Latin or Italian that related to the Revolt. In such accounts, the conflict was situated very much in its international context, much as modern historians of the Revolt rediscovered it should be in the late twentieth century.

British authors were initially wary of condoning political resistance to Kings, but nevertheless appreciated the sort of society that the Revolt produced, one in which they believed there was a great commitment to the common good, and an extraordinary willingness to pay taxes. Dunthorne argues that this was not limited to the elites; many of more modest status were acquainted with events from the Low Countries, through ballads and plays, the re-enactment of battles in the exercise yards of civic militias, and also through visual media such as prints and medals. By the mid-seventeenth century, it was histories of the Revolt that furnished the English rebels with some of the arguments that they required in their own rebellion against King Charles I.

The interest in, and knowledge of, the Revolt, was both cause and effect of the presence of many British soldiers in the Low Countries. Around 5 percent of Habsburg soldiers in the Netherlands came from the British Isles, mostly from Ireland; in the armies of the Republic it was rarely less than 10 percent, and more like 30 percent in the 1580s. We used to think of mercenaries as wholly uninterested in ideology and religion, yet recent research has prompted a rethink. Many of those who served in the Netherlands, did so in the belief that they were fighting a 'just war' fought 'for the truth of religion'. Dunthorne also emphasizes how much they learned in this theatre of war. Veterans of the Dutch wars took not only knowledge of new military drills, disciplinary practices, siegeworks and military hospitals back with them, their combat experience also proved very important in the Civil Wars of the 1640s.

Chapter 4 shows how merchants from the British Isles also tried to learn of the Dutch Republic. Initially they explained its success with reference to the war and the adversity experienced by the Dutch; later explanations focused on the uncompromising geography that had forced the Dutch to look towards other means of earning a living. It was not lost on the British observers that merchants had a great deal of political influence in the Republic – and some argued that this was something to emulate.

In the sphere of religion, which is discussed in chapter 6, Dunthorne surveys the role of the Low Countries as a safe haven for religious dissidents from the British Isles. The Catholic community relied a great deal on their monastic houses and colleges in the Southern Netherlands. Protestant non-conformists sought refuge in the Dutch Republic, and their preachers found platforms in the British community by serving as army chaplains or in the English and Scottish churches in the Republic. Yet conversely, it was the Dutch and Walloon 'stranger churches', which also served as a 'Trojan horse' in bringing Reformed worship to England. Emigré congregations developed and spread 'ideas of covenant and of democratic participation', that Dunthorne argues were very important. In his final chapter, he brings together the evidence for the political influence of the contacts with the Low Countries, not in any constitutional sense, but in furnishing ideas, and practical solutions, which to many seemed worth adopting in Britain. It was these arguments and precedents from the Netherlands which were echoed by parliamentarians, both in the Civil Wars and during and after the Glorious Revolution. An epilogue to the book shows how in learning, too, contacts were intense and influence profound.

Some of the evidence that Dunthorne has cited and analysed is quite well-known, of course; yet he is the first to bring it all together and analyse it in conjunction, while also adding much fascinating evidence of his own. It is the great virtue of this book that it shows how the various spheres of influence interconnected, and to highlight the importance of the Revolt in making that possible. Yet this study not only fills what has been a glaring gap

in our knowledge, but also arrives in good time to contribute to the growing interest in, and discussion of, transnational politics, religion and culture in the early modern period. Of course scholars have long been aware of the links between Calvinist activists in England and Scotland, Bohemia and Hungary and France and the Low Countries. Calvinist rulers showed little solidarity with their coreligionists, yet when we look at Reformation Europe from the bottom up, there is good evidence for a great deal of transnational interest and commitment of the type that Dunthorne has described for the British Isles.

This is important, not only because it shows us that early modern horizons were much broader than is often assumed, but also because it alerts us to the political significance of the 'foreign' in early modern politics. An interest in foreign news and history, frequent preaching about and fundraising for suffering co-religionists abroad, and willingness to fight in foreign armies, were often also an implicit but forceful way of expressing views about what the rulers of one's own polity should or should not be doing. By using other countries as a 'mirror' of what might befall them, early modern Europeans were so able to offer critiques of their own ruling elites. This was probably as true for the Dutch, as it was for the English, Scottish and Irish people discussed in this book; new projects by Michiel van Groesen, Helmer Helmers and David de Boer, are likely to teach us a great deal more about this in years to come.

Judith Pollmann, Leiden University

Jos Gabriëls e.a. (eds.), *In vriendschap en vertrouwen. Cultuurhistorische essays over confidentialiteit* (Hilversum: Verloren, 2014, 286 pp., ISBN 978 90 8704 478 7).

Onlangs verscheen van de Amerikaanse schrijver James Patterson de thriller *Private Vegas*. Zijn uitgever bedacht een bijzondere stunt ter promotie van het boek. Duizenden lezers ontvingen de digitale versie vijf dagen vóór de reguliere uitgave, maar waren bij het lezen gebonden aan een tijdslimiet. Wie het 384 pagina's tellende e-boek niet binnen 24 uur voltooide, zag het voor zijn neus ontploffen door een in beeld verschijnende C4-bom. De limiet beoogde de nieuwsgierigheid te wekken en wie niet op tijd was, zou alsnog het boek moeten kopen. De kunstgreep doet denken aan een epistolair gebruik uit vroegere tijden. De vroegmoderne brief had een vertrouwelijk karakter. Deze was gericht aan bepaalde lezers, aangezien het de gewoonte was deze te laten circuleren in nabije vrienden- en/of familiekring. Ondanks de confidentiële aard van de brief moest de afzender voorzichtig zijn met het oog op onderschepping en oneigenlijk gebruik door al te nieuwsgierigen. Hij kon de boodschap verhullen door geheimschrift, codes en schuilnamen. Verder kon de auteur melden dat het schrijven vernietigd moest worden na afloop. Met andere woorden: de brief had een vertrouwelijk karakter, maar de auteur moest ook kunnen vertrouwen op de geadresseerde.

Het belang van precies deze confidentiële gesteldheid als onderzoeksobject heeft prof. dr. Henk Nellen in zijn bijna veertigjarige loopbaan, als een van de weinige historici, aan de orde gesteld. Dit deed hij aan de hand van de geleerdencorrespondentie van Hugo de Groot, waarin het thema veelvuldig terugkeert. In november 2014 nam de Grotiuskenner bij uitstek afscheid van het Huygens ING en de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar hij respectievelijk werkzaam was als senior onderzoeker en bijzonder hoogleraar in de Ideeëngeschiedenis. Geïnspireerd door genoemde confidentialiteit stelden collega's van het Huygens ING de huldebundel *In vriendschap en vertrouwen* samen, die Nellen ontving bij zijn afscheid.

De verzameling bestaat uit een twintigtal bijdragen van uiteenlopende aard. Naast een voorwoord en een inleidend stuk over confidentialiteit, gaat een biografie van de gelauwerde vooraf aan de artikelen en vormt een bibliografisch overzicht van diens wetenschappelijke loopbaan het sluitstuk. De bijdragen worden 'enigszins tegendraads' in retrogade volgorde gepresenteerd, bij wijze van 'tijdreis van het heden naar de klassieke Oudheid' om zo de lezer mee te nemen op een 'historische verkenningsstocht naar allerlei voorbeelden van vertrouwen, vertrouwelijkheid en intimiteit'.

Wordt er teruggegaan in de tijd omdat de lezer wellicht het meest vertrouwd is met het hedendaagse? Of wil dit verhullen dat de schakeling met het centrale thema voor wat betreft de Oudheid ietwat moeizaam is? Hoe het ook zij, het doel van de bundel is aspecten toe te voegen aan de reeds door Nellen vergaarde inzichten over confidentialiteit, en wel aan de hand van andere bronnen, tijdvakken en milieus dan diens geleerdenbrieven uit de vroegmoderne tijd. Tegelijkertijd wil de bundel voorbeelden aanreiken van het veelzijdige, historisch-analytische onderzoek dat aan het Huygens ING wordt verricht, waarin Nellen een onschatbaar aandeel heeft gehad.

De tijdreis begint met de schijnbare vertrouwelijkheid van internetfora en het daardoor gevormde *Dagboek van een kindermisje* (2007) en eindigt met confidentialiteit in het dierkundig werk van Aristoteles (384-322 v. Chr.). Alleen al deze afbakening geeft een idee van de rijkheid van deze bundel. Aan de hand van uiteenlopend bronnenmateriaal komt steeds naar voren hoe veranderlijk en daarom ook hoe lastig te bepalen de concepten confidentie, vertrouwelijkheid en intimiteit kunnen zijn. De onderzoekers hebben zich bediend van klassieke egodocumenten uit verscheidene eeuwen als brieven, het meest gebruikt, en ook dagboeken en memoires. Herhaaldelijk zoeken zij de spanning tussen het publieke en het private op en stellen zij zich de vraag of bronnen al dan niet het stempel 'egodocument' verdienen, aangezien karakteristiek voor dit soort documenten is dat deze voor een zeer gelimiteerd lezerspubliek bestemd zijn en dus een (zeer) vertrouwelijk karakter hebben. Niet geheel verrassend pakt dat positief uit, bijvoorbeeld in het geval van liefdesgedichten van de Leidse geleerde Dominicus Baudius (1611), een onlangs ontdekt Vlaams familieboekje dat de zeventiende tot en met de negentiende eeuw bestrijkt en een epideiktisch vertoog inclusief lofspraak, vervat in een typische humanistenbrief, aan het adres van Desiderius Erasmus.

Zo verschillend als de bronnen zijn, zo uiteenlopend zijn ook de bijdragen als het gaat om benaderingswijze. Verscheidene verhandelingen dragen bij aan het wetenschappelijke debat. De grotendeels nog ongepubliceerde brieven van Albert Verwey uit de periode 1889-1894 doen een ander, nieuw licht schijnen op wat hij zelf zijn 'vyf jaar eenzaamheid' noemde. Het onderzoek naar de sleutel tot de grote lijst namen van personen die figureren in *Het Bureau* is eveneens vernieuwend. Innovatief is ook de originele, methodologische bijdrage over de door een betrouwbare wetenschappelijke biograaf na te leven integriteitscodes, gedemonstreerd aan de hand van Willem Frederik Hermans' biografie. Hieruit blijkt dat de lezer gemakkelijk, nietsvermoedend op het verkeerde been gezet kan worden. Hier tegenover staan bijdragen die met name een beschrijvend karakter hebben en waarvan niet altijd direct duidelijk is hoe deze te koppelen zijn aan het overkoepelende thema. Het stuk over de speciale gevoelens die luitenant-generaal Jan Willem Janssens voor de echtgenote van Napoleon, keizerin Joséphine, koesterde, lijkt genoeg interessante aanknopingspunten te bieden.

Hierin komt echter bijvoorbeeld niet naar voren hoe bijzonder hetgeen is dat en wat een adjudant van de genoemde generaal in zijn memoires over dit onderwerp allemaal schreef. Hetzelfde geldt voor de brieven van de negentiende-eeuwse predikant Anton Gerard van Hamel, waaruit zijn persoonlijke leven wordt opgetekend. Hoe verhouden diens ervaringen met de liefde zich tot andere tijd- en ambtgenoten?

Rest de vraag hoe storend het is dat niet alle verhandelingen even kritisch zijn. We moeten deze toch vooral zien als verkenningen naar een variëteit aan voorbeelden van vertrouwen, vertrouwelijkheid en intimiteit, waaruit wetenschappers genoeg inspiratie kunnen halen voor verder onderzoek. Maar bovenal is de lofbundel een *liber amicorum*, die met recht eveneens tot het genre egodocumenten gerekend kan worden. De verzameling werd met het ter perse gaan openbaar gemaakt, maar draagt de titel *In vriendschap en vertrouwen*. Waar bemoeien we ons eigenlijk mee?

Judith Brouwer, Universiteit Utrecht

Geert H. Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014, xv + 218 pp., ISBN 978 1 107 05503 2).

Exile is one of many themes that ties the Dutch Republic to the broader history of Reformation Europe. What Heiko Oberman called the religion of the refugees was of special relevance for Calvinist communities, not just here but in France and Hungary and Scotland as well. Schooled in ‘stranger churches’ abroad, returning exiles shaped the nascent Dutch Reformed Church; for example, their backing was crucial for the emergence of a church organized along consistorial lines, rather than the ‘people’s church’ favored by some. Meanwhile, the stern doctrine espoused by William of Orange’s soldiers, unwilling to abide ‘idolatry’, provoked a new flow of Catholic exiles.

As Geert Janssen points out, this second wave of refugees was smaller than the first, and more closely tied to pre-Revolt elites, lay and clerical. In both cases, those contemplating exile faced a difficult choice. The Duke of Alba arranged for the sequestration of exile’s properties in the 1560s, and William of Orange did likewise in the 1570s. If Catholic exiles tended to be of higher social and economic status, they also had a strategy for minimizing losses. In many families in provinces where (from 1581) Catholic worship was officially prohibited, husbands left the homeland behind while wives remained. The argument Janssen develops has mainly to do with religious history: Catholic exiles, like their Reformed counterparts, helped shape the future of their chosen confession.

The Revolt that gripped the Habsburg Netherlands was a civil war, perhaps most clearly in the 1570s, when the rebels defended beachheads in the northern provinces of Holland and Zeeland, and cities like Amsterdam and Utrecht held out for the Catholic religion and the King of Spain. As Janssen observes, these town governments managed to prevent the flow of Protestant refugees, who elsewhere sparked an overthrow of the existing order. As other towns banned the Mass, conscientious Catholics moved to Amsterdam or Utrecht. But Janssen finds a ‘defeatist’ spirit among this early wave of refugees: for what sins had the Catholic faithful deserved such an upheaval, such a terrible punishment from God? Across the border, in Cologne, things were quite different. Catholics refugees in a Catholic territory had no reason to form stranger churches, as Reformed Christians had done in England and elsewhere, but city parishes were not very friendly to newcomers. On the other hand, Jesuit churches welcomed the foreigners, many of whom joined a new spiritual company, the Jesuit Sodality. In this

way the refugees also found their separate identity reinforced: local Catholics who disliked the new and more militant spirit of the Jesuits were not happy to see them gain new followers.

Between 1577 and 1580, amid a succession of Calvinist coups-d'état in the cities of Flanders and Brabant, a larger number of Catholics chose exile, often to centers beyond the Habsburg lands (like Cologne) or near the border (like Douai). In these new settings, Netherlandish-speaking Catholic refugees, whether affiliated with the Jesuits or not, were 'gradually confessionalized' (90). Meanwhile, Alexander Farnese, Duke of Parma, launched an offensive in Brabant and Flanders, and re-conquered one city after another for Philip II. As Farnese and his successors re-established town magistracies and filled other sensitive posts, they looked for Catholics of the right stamp; one could count on the exiles – who had abandoned their homes rather than abandoning the practice of their faith – as men of unimpeachable loyalty to the Church. In this respect too, their experience mirrored that of former Protestant refugees, who were disproportionately represented in positions of responsibility in the Dutch Republic. As fighting between the northern and southern provinces intensified, both governments took the steps that were suitable to a war that made political and religious loyalty hard to distinguish.

Along the Franco-Flemish border, Catholic refugees joined with exiles from England and Scotland to create an international Catholic culture; printing presses in Douai and Lille as well as Cologne turned out martyrologies and works of religious propaganda, mainly intended to harden the views of loyal Catholics for the long struggle that lay ahead. Janssen rightly finds in this development confirmation for a new picture of the Counter-Reformation that is emerging from studies of other countries: new-style Catholicism did not spring up from the lower social orders, nor was it merely imposed from above; it was borne along as well by the active contributions of people from the middling ranks of society, like these exiles.

The further broad point Janssen makes is that scholars are now turning a finer lens on the varieties within each confession, rather than stressing the sharp differences that separated them. This is why I regret that he does not carry his discussion much beyond the beginning of the Twelve Years' Truce (1609-1621). He thus misses an opportunity for more than marginal commentary on Dutch Catholicism during the early years of the Holland Mission, as conflict turned up here and there, often pitting Jesuits and others who represented a new perspective against a more home-grown strain of Catholic loyalty that claimed local roots.

Until the 1960s, people of the modern Netherlands arranged their social and political life in terms of 'pillars', each representing a religious confession or a world-outlook. Traces of this pattern could be found elsewhere on the Continent, but not so explicitly as here, and fittingly so, in light of the precocious pluralism of the Dutch Republic. Now that 'pillarization' is a

thing of the past, historians like Janssen are providing a broadly satisfying explanation of how the individual pillars were constructed. As Hegel said, the owl of Minerva flies at twilight.

James D. Tracy, University of Minnesota (emeritus)

Sjoerd Keulen, *Monumenten van beleid. De wisselwerking tussen Nederlands rijksoverheidsbeleid, sociale wetenschappen en cultuur, 1945-2002* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2014; Hilversum: Verloren, 2014, 400 pp., ISBN 978 90 8704 443 5).

Monumenten van beleid biedt, aldus de auteur, een eerste aanzet tot een ‘overkoepelende beleids- en bestuursgeschiedenis van naoorlogs Nederland’ (15). Zo’n panoramisch overzicht van de lange-termijn beleidsevolutie in deze meest recente halve eeuw bestond tot nu toe niet. Het boek is het resultaat van bewonderenswaardig monnikenwerk in het doorspitten van archieven, en van journalistieke en wetenschappelijke literatuur uit vooral de bestuurskunde en organisatiewetenschap, als genereuze ‘importeurs’ van begrippen en theorieën uit andere (sociaal)wetenschappelijke vakgebieden. Het boek is ook bedoeld als ‘monument’ voor de individuele topambtenaren en ministers die in vaak fascinerende doorkijkjes worden opgevoerd als verpersoonlijking van koerswendingen en aanpassingen in de beleidsontwikkeling.

Als sociale wetenschapper – politicoloog en socioloog, later bestuurskundige en beleidswetenschapper, met ruime belangstelling voor politieke filosofie, economie en psychologie – is het niet aan mij de historiografische waarde van het boek te beoordelen. Hooguit had ik me kunnen voorstellen dat ook ‘oral history’ iets kon toevoegen aan het archiefonderzoek. Maar ook zonder dat is de studie voor bestuurskundigen en beleidswetenschappers zeer rijk en zeker de moeite van grondige lezing waard. Dit proefschrift is vooral nuttig voor het historisch besef van ontwikkelingen in het vakgebied zelf. Het routineuze onderscheid tussen ‘top-down government’ en als meer egalitair voorgesteld ‘netwerk-governance’ blijkt zoveel nuancering te verdienen dat het als dichotomie maar beter de prullenmand in kan. Ook Keulens aandacht voor individuele topambtenaren en ministers dwingt sociale-wetenschappers tot meer doordenking van micro-macroverhoudingen, over politiek en organisationeel leiderschap, ‘fixers’ of ‘beleidsentrepreneurs’ in vergelijking tot bestuurshervormingen en organisatiestructuren.

Maar omgekeerd geldt ook voor dit proefschrift het cliché dat historici een reeks gebeurtenissen verhalend ordenen zonder veel gevoel voor begripsmatige doordenking en theorie: ‘[...] theory remains peripheral to the historical enterprise’ (W. H. Sewell, *Logics of History: Social Theory and Social Transformation* (Chicago 2005) 5). In dit geval klemt dit temeer omdat de ondertitel de lezer een beschouwing over de wisselwerking tussen beleid en sociale wetenschappen belooft. Keulen probeert die in relatie tot de door

hem gekozen beleidsterreinen in de gevalstudies wel zo goed mogelijk te behandelen. Maar hij doet dat ‘tussen neus en lippen door’, als verweven in de beleidsontwikkelingen. Op zich is dat juist: wetenschappelijke input in beleidsprocessen is er slechts één onder vele. Niettemin concludeert hij dat die wetenschappelijke inbreng over de hele linie en periode aanzienlijk, zo niet bepalend is geweest (vooral 293). En dat druist in tegen veel sociaal-wetenschappelijke bevindingen en theorievorming over kennisgebruik in bestuur en politiek (bijvoorbeeld S. Nutley e.a., *Using Evidence: How Research can inform Public Services* (Bristol 2007)). Belangrijker nog, Keulen wekt de indruk dat de relatie vooral van wetenschappelijke inzichten naar beleidstoepassingen loopt. Maar het omgekeerde is evenzeer waar, zoals hijzelf bijvoorbeeld in zijn hoofdstuk over de vaststelling van de melkprijs laat zien; maar voor de ontwikkeling van de bestuurskunde over het hoofd ziet wanneer het om milieubeleid gaat – ik kom daar zo dadelijk in ander verband nog op terug.

In Keulens beleidsevolutie in een klein land als Nederland mis ik ook voldoende aandacht voor internationale ontwikkelingen (vergelijk P. de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014)). Hij behandelt die wel, maar letterlijk als ‘mosterd na de maaltijd’ – telkens als een soort ‘afterthought’ in de slotparagraaf van elk hoofdstuk. Maar dekolonisatie (Indonesië, Suriname, Nederlandse Antillen, bijvoorbeeld in het hoofdstuk over ontwikkelings samenwerking), immigratie en integratieproblematiek, europeanisering, de val van de Muur en het reëel bestaande socialisme komen onvoldoende aan bod. Dat is jammer omdat de veranderingen in het Nederlandse overheidsbeleid – bijvoorbeeld de door Keulen goed beschreven ‘uit fase’ lopende verzuiling in de ontwikkelingssamenwerking, maar zeker ook de omslag van pro- naar anti-EU – mede konden ontstaan als reactie bij kiezers, vaderlandse bestuurders en politici op de geleidelijke ophoping van internationale randvoorwaarden en niet-beïnvloedbare veto-spelers als gevolg van onstuitbare globalisering (vergelijk P. Mair, ‘Representative versus responsible government’, MPIfG Working Paper 09/08, Max Planck Instituut für Gesellschaftsforschung (Keulen 2009)).

Een derde kanttekening bij het boek betreft de vraag die de titel, *Monumenten van beleid*, bij een sociale wetenschapper meteen oproept: waarom is ‘beleid’ – en niet verwante, maar andere begrippen als ‘planning’, ‘depolitiseren’, ‘(publiek) management’ of ‘governance’ – als overkoepelend concept gekozen als beste typering voor deze halve eeuw politiek en bestuur? Wettigen de gekozen gevalstudies – vorming van de melkprijs in het landbouwbeleid door economische planningsmethodiek voor wederopbouw in de jaren vijftig; ‘verzuiling’ van de totstandkoming van het beleid voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren zestig; de omslag in het gevangenisbeleid van welzijn/rehabilitatie naar bezuinigen/bestrafen in de jaren zeventig; van opgelegde regelgeving naar onderhandelde convenanten

met bedrijven en bedrijfssectoren in het milieubeleid in de jaren tachtig; en doorzetting van neoliberalisering en vooral de scheiding tussen beleid en uitvoering op al deze beleidsterreinen in de jaren negentig – inderdaad een typering onder de overkoepelende noemer van ‘beleid’?

Hier wreekt zich dat Keulen nergens doet wat je van een historicus die zich bekent tot de linguïstisch-culturele wending (13) mag verwachten (Sewell, *Logics of History*, 72-73): een historisch-etymologische behandeling van het kernbegrip ‘beleid’ en aanverwante begrippen. In de beleidswetenschap is dat voor het Nederlandse taalgebied wel gedaan, bijvoorbeeld door G. Kuypers, *Beginselen van beleidsontwikkeling, Deel A, Basistheorie* (Muiderberg 1980) en H. van de Graaf en R. Hoppe, *Beleid en Politiek. Een inleiding in de beleidswetenschap en beleidskunde* (eerste druk; Muiderberg 1989). Uit deze analyses blijkt veel betekenisverschil met ‘planning’, en al helemaal met ‘management’ dat in zijn Brits-Engelse betekenis betrekking heeft op de details van uitvoering en beheer, maar in het Amerikaans-Engels juist op bepaling en vasthouden van strategische hoofdlijnen.

Keulen gebruikt in zijn beschrijvingen en periodisering consequent uitsluitend het begrip (economische, later integrale) ‘planning’; en voor de periode na 1977 ‘management’. ‘Beleid’ is dus kennelijk het bredere, overkoepelende begrip dat juist een continuïteit tussen ‘planning’ en ‘management’ benoemt. Waarom Keulen dat zo ziet wordt nergens duidelijk. Vooral ook omdat als hij het over ‘management’ heeft (met name in het hoofdstuk over milieubeleid), de lezer zelf moet zien of hij het over uit de bedrijfskunde overgewaaid ‘intern’ (‘Brits’) departementaal of interdepartementaal management-als-beheer heeft, dan wel over ‘extern (‘Amerikaans’) management’ in de zin van via procesmanagement, privatisering, outsourcing, verzelfstandiging en publiek-private samenwerkingen scheppen van nieuwe markten als oplossing voor bestaande en aloude problemen. Zo verandert de rol van de overheid van brandpunt voor de politieke strijd-om beleid naar die van marktmeester. In wat Keulen ‘management’ noemt ligt, *historisch gezien*, dus juist de kiem van neoliberalisering – en daarmee van de teloorgang van ‘beleid’ en groeiende dominantie van ‘new public management’ en neoliberalisering van denken en optreden van de overheid of de staat (A.F.A. Korsten en R. Hoppe, ‘Van beleidswetenschap naar kennissamenleving. Voortgang, vooruitgang en achteruitgang in de beleidswetenschap’, *Beleidswetenschap* (2006) nr. 4, 34-72). In mijn ogen dus eerder een breuk dan een doorlopende ontwikkeling.

Keulen mist daardoor ook de belangrijke invloed die de veranderingen in het toen nog piepjonge beleidsterrein ‘milieubeleid’ had op ontwikkelingen in de Nederlandse bestuurskunde zelf. Te veel geïmponeerd door het McKinsey-verleden van minister Winsemius, legt hij alle nadruk op de import van managementtechnieken uit de bedrijfskunde; en onderschat of negeert de authentiek bestuurskundige respons op veranderingen in milieubeleid. Men denke daarbij aan de netwerkbenadering (Kickert, Klijn aan de Erasmus

Universiteit Rotterdam en Ten Heuvelhof aan de Technische Universiteit Delft); grotere belangstelling voor beleidsuitvoering en instrumentenleer (Bressers, Klok aan de Universiteit Twente; Hupe aan de Erasmus Universiteit Rotterdam); de argumentatieve en interpretatieve wending (Hoppe aan de Universiteit van Amsterdam en later Universiteit Twente, Hajer aan de Universiteit van Amsterdam, Wagenaar aan de Universiteit Leiden, en Termeer aan de Wageningen Universiteit) als gevolg van meer en meer aan de dag tredende divergente beleidsvisies bij ‘stakeholders’ die niettemin als pleit- of discourscoalities strijden om beleidsverandering; en ook de onstuitbare opkomst van ‘governance’ als overkoepelend mantra voor een zich vernieuwende bestuurskunde. Het is een van de voorbeelden in het boek waarin aanvankelijk de politieke en bestuurlijke praktijk de wetenschap op nieuwe sporen zette – en niet, zoals het gangbare beeld nog steeds vooronderstelt, autonome wetenschap (bedrijfskunde, dus) de praktijk aanstuurt (zie bijvoorbeeld R. Hoppe, ‘Patterns of Science-Policy Interaction’, in: F. van Nispen en P. Scholten (eds.), *Policy Analysis in the Netherlands* (Bristol 2014) 49-67).

Al met al biedt Keulen de lezer een prima beschrijving van belangrijke ontwikkelingen in naoorlogs bestuur, beleid en politiek. Maar het blijft bij het registreren van verschil aan de hand van ideaaltypen die, als een soort postzegel worden geplakt op een hele periode van ongeveer een decennium (21-22, 291 e.v.). Dat is jammer, want zo ontstaat, uit het oogpunt van de naar verklaringen voor complexe dynamiek zoekende sociale wetenschapper, een soort verspringing van elkaar opvolgende statische beelden – in plaats van meer vloeiende en in hun onderlinge beïnvloeding geanalyseerde verwevenheden of co-evoluties tussen meerdere ‘plots’. Bijvoorbeeld, in het milieubeleid ontwikkelde zich een vorm van planning door ecologische modellering in het (door Keulen door een preoccupatie met bedrijfskundig management niet in zijn totstandkoming beschreven) Milieu- en Natuurplanbureau (thans Planbureau voor de Leefbaarheid), dat in stijl en methodiek met het Centraal Planbureau ging concurreren. Planning, intern en extern management en neoliberalisering komen in milieubeleid dus op een bepaalde manier samen. Nieuwe ontwikkelingen doen zich voor, maar de oude verdwijnen niet, en in de wederzijdse beïnvloeding wordt ‘beleid’ meer dan alleen een erfenis – er ontstaat een nieuwe ‘hybride’ vorm, wellicht inderdaad beter aan te duiden als ‘governance’. Misschien dat een dialoog tussen geschiedenis en sociale wetenschap precies in de analyse van zulke nieuwe hybrides de meerwaarde voor politieke en bestuurlijke praktijk kan hebben waar Keulen in het begin van zijn boek (16) terecht voor pleit.

Rob Hoppe, Universiteit Twente

Cees Meijer, *Jan de Quay (1901-1985). Een biografie* (Amsterdam: Boom, 2014, 512 pp., ISBN 978 9461 055 55 2).

Eindelijk is er een volwaardige biografie van Jan de Quay (1901-1985), de katholieke politicus die vanaf de jaren dertig tot ver in de jaren zestig een vooraanstaande rol speelde in het Nederlandse maatschappelijke en politieke leven. In 1940-1941 kreeg De Quay nationale bekendheid als leider van de omstreden Nederlandse Unie. Na de Bevrijding was hij eerst twaalf jaar Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant voordat hij in 1959 minister-president werd van het eerste naoorlogse kabinet zonder de socialisten.

In zijn *Jan de Quay* heeft Cees Meijer, docent Recht aan de Hogeschool Utrecht, niet alleen aandacht voor de Nederlandse Unie en het kabinet-De Quay (1959-1963) maar ook voor het familieleven, voor de vooroorlogse tijd als hoogleraar in Tilburg, voor de jaren in Noord-Brabant en voor de periode na 1963 waarin De Quay actief was in het Nederlandse bedrijfsleven. De auteur valt te prijzen dat hij zijn ambities zo hoog stelt. Maar of hij erin slaagde de gecompliceerde levenswandel van zijn hoofdpersoon te ontwarren, is een andere zaak. De rommelige inleiding loopt uit op een wel erg algemene vraag: ‘wat was de betekenis van De Quay voor de geschiedenis van Nederland?’ Ook Meijers opvatting over hoe een biografie eruit moet zien, stelt de lezer voor vragen: ‘Omdat mensen zich tijdens hun leven ontwikkelen, en al dan niet door ingrijpende ervaringen en gebeurtenissen van gedachten kunnen veranderen, moet de biograaf ervoor waken een levensverhaal uit één stuk te vertellen’.

De complicaties beginnen al met De Quay's rol in de discussie over politieke vernieuwing in de jaren dertig. Meijer heeft grote moeite de vage, autoritaire politieke opvattingen van zijn held samen te vatten. Het blijft daardoor onduidelijk hoe het mogelijk was dat iemand tegelijkertijd sympathiseerde met de felle critici van de katholieke politiek en in 1937 op de nominatie stond om voor de RKSP minister te worden. Hoe kon het dat De Quay meende dat de katholieken moesten opgaan in de gehele Nederlandse gemeenschap en tevens banden onderhield met de regionale beweging ‘Brabantia Nostra’?

Meijer heeft niet veel bronnenonderzoek gedaan. Meestal baseert hij zich op secundaire studies, zoals de dissertatie van Wichert ten Have over de Nederlandse Unie en de publicaties van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis over het kabinet-De Quay. Probleem daarbij is dat De Quay natuurlijk niet centraal staat in die studies. Had Meijer niet toch wat dieper

in het bronnenmateriaal kunnen duiken? Zo schrijft hij dat in de studie van Robin te Slaa en Edwin Klijn over de NSB niets te vinden is over direct contact tussen De Quay en de NSB. Meijer vermeldt echter niet dat Ten Have aantoont dat contact in 1933 wel degelijk heeft plaatsgevonden; laat staan dat hij diens bronnen heeft nagetrokken. Ook over De Quay's rol in de naoorlogse politiek had Meijer misschien nader onderzoek moeten verrichten. We wisten al dat Beel en Romme in 1959 een apolitieke bestuurder zochten die in staat was het vertrouwen te wekken van zowel de rechter- als de linkervleugel in de KVP na de breuk met de PvdA. Maar hoe de KVP-kopstukken nu precies over De Quay dachten, blijft onduidelijk. Bekend was ook dat de jonge katholieke politicus Norbert Schmelzer als staatssecretaris op Algemene Zaken werd aangesteld om de onervaren De Quay te 'chaperonneren'. Veel nieuws komen we er niet over te weten. Waarom heeft Meijer geen gebruik gemaakt van Schmelzers dagboek dat sinds enkele jaren volledig toegankelijk is op het Nationaal Archief?

Meijers belangrijkste primaire bron vormen de dagboeken die De Quay vanaf september 1944 tot aan zijn dood bijna elke dag bijhield. Sinds 1988 is een ingekorte, getranscribeerde versie toegankelijk voor historisch onderzoek. De originele aantekeningen bleven echter geheim. De manier waarop Meijer met de dagboeken omgaat, is om verschillende redenen problematisch. Allereerst maakt hij niet goed duidelijk wat het verschil is tussen de twee versies. Hij heeft de originele schriften kennelijk mogen inzien en kwam tot de conclusie dat 'geen essentiële gegevens' ontbraken. Eerder meldde hij evenwel dat in de transcriptie 'alle gebeden van De Quay en zijn notities over echtgenote, kinderen en andere familie zaken' waren weggelaten. Zijn dat geen 'essentiële gegevens' voor een biografie? Vergeefs zoekt de lezer in het – overigens nogal chaotische – notenapparaat naar verwijzingen naar de originele dagboeken. Hinderlijk is tevens dat Meijer nogal slordig omgaat met de teksten (zoals hij ook andere bronnen vaak niet juist citeert).

Een ander probleem is de interpretatie van de dagboek aantekeningen. De afgelopen decennia hebben historici dankbaar van deze bron gebruik gemaakt: de rake typeringen van collega-politici (Luns!, Klompé!), de kritiek op de Haagse politiek en de grote aarzelingen over zijn eigen capaciteiten zijn immers bijzonder de moeite waard. Maar hoe moet een biografie daarmee omgaan? Het is jammer dat Meijer geen aandacht besteedt aan wat anderen hierover hebben gezegd. Zo waarschuwde Jan Walravens (onder meer in het *Biografie Bulletin* in 1994) dat de dagboeken het zicht op De Quay – die zijn dagboek vooral als 'biechtvader' gebruikte en daarbij voortdurend op zoek was naar zijn eigen zwakke plekken – konden vertroebelen. Dat geldt vooral voor de talrijke momenten waarop De Quay zijn onzekerheden kenbaar maakte. Af en toe lijkt Meijer zich hiervan bewust te zijn als hij schrijft over de verhulde politieke ambities van zijn hoofdpersoon. In 1959 liet De Quay zich – ondanks alle in het dagboek geuite weerzin tegen het premierschap – 'toch

tamelijk snel' overhalen zijn nieuwe ambt te aanvaarden. Maar dergelijke bespiegelingen zijn zeldzaam.

De auteur komt ook niet toe aan het beantwoorden van Walravens' vraag of het dagboek het beeld van 'amateur politicus tegen-wil-en-dank' niet teveel heeft beklemtoond en daardoor een vertekend beeld van het premierschap geeft. Na een moeizaam begin ontpopte De Quay zich als een goed teamleider die het kabinet tot een eenheid wist te maken. Ministers waardeerden zijn warme persoonlijkheid en gevoel voor humor. Terecht wijst Meijer op de belangrijke rol die de premier speelde in de afronding van de Nieuw-Guineakwestie in 1962. Nederland stond onder zware internationale druk de laatste kolonie in de Oost over te dragen aan Indonesië. In de ministerraad stonden haviken en duiven tegenover elkaar. In tegenstelling tot wat Meijer stelt, had De Quay geen duidelijke opvattingen over de kwestie. Zo deelde hij lange tijd de opvatting dat gevolg gegeven moest worden aan de belofte van het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's. Belangrijk was daarentegen de samenbindende persoonlijkheid van de premier. Hij was het die het sterk verdeelde kabinet uiteindelijk zo ver wist te krijgen de bittere pil van de overdracht te slikken.

De interessantste hoofdstukken in deze biografie gaan over de episodes waarvan we nog niet veel wisten, zoals de jaren waarin De Quay met veel succes leiding gaf aan de modernisering van Noord-Brabant en zijn activiteiten als topman in het bedrijfsleven. Lezenswaard is ook het hoofdstuk over het debat in de jaren 1960 en 1970 over het Unieverleden. De Quay meende dat hij wellicht te naïef was geweest ten aanzien van de Duitse bezetter, maar voelde zich vooral diep gegriefd en oneerlijk behandeld. Waarschijnlijk terecht oordeelt Meijer dat naast goedgelovigheid in 1940-1941 ook De Quay's ambities en plichtsbesef een rol hebben gespeeld.

Al met al is *Jan de Quay* een integrale biografie waarvan de hoofdstukken over de politiek helaas weinig nieuws bieden.

J.W.L. Brouwer, Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Nijmegen

Wim van Meurs e.a. (eds.), *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Nijmegen: Vantilt, 2013, 351 pp., ISBN 978 94 6004 126 6).

Europa in alle staten is een ambitieus, collectief werkstuk van enkele docenten Europese integratiegeschiedenis uit Nijmegen en Amsterdam. Dit politiek-historisch overzicht, bedoeld voor gebruik aan de universiteit door bachelor- en masterstudenten, wil meer zijn dan het doorsnee, doorgaans Engelstalig inleidend handboek. Tegelijk legt het voor de lezer de lat minder hoog dan bijvoorbeeld in de bestseller *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin* (2009) van Luuk van Middelaar [zie het uitgebreide discussiedossier in *BMGN-Low Countries Historical Review* 125:4 (2010)] dat 'een aanzienlijke historische en institutionele voorkennis' veronderstelt, zoals in de inleiding terecht wordt opgemerkt. Dat Van Middelaars concept van de 'tussensfeer' geregeld opduikt, wijst er overigens op dat *Europa in alle staten* geenszins louter ontspannende lectuur is.

Hoewel historisch van opzet heeft het boek een stevige politicologische inslag. Dat blijkt niet alleen uit de aandacht voor concepten uit de veeleer politicologische EU-studies, zoals bijvoorbeeld 'gedifferentieerde integratie' (250). Het blijkt ook en vooral uit de aandacht die besteed wordt aan de spanning tussen supranationalisme en intergouvernementalisme, de aandacht voor andere wetenschapsdisciplines dan geschiedenis, met name de politicologie maar ook de rechtsleer. De auteurs onderstrepen voorts 'het open karakter van historische processen, de contingente invloed van personen en context' (15) dat zich afzet tegen een al te eenzijdig teleologische, deterministische benadering van het Europese integratieproces. De naar eigen zeggen beknoptheid van het historische overzichtswerk (nou ja, 351 pagina's) staat uitgebreid stil bij 'de complexiteit, gelaagdheid, vervlechting en de veelheid van nationale posities en Europese beleidsterreinen' (15). Omwille van die reden zijn in elk hoofdstuk 'verdiepende casestudies, bronanalyses en korte schetsen van de theorievorming' opgenomen. *Europa in alle staten* is met andere woorden stevig ingebed in het onderzoek naar het waarom en het hoe van meer dan zestig jaar integratiegeschiedenis.

Het boek is opgedeeld in vijf chronologische hoofdstukken waarbinnen de grote thema's en episodes uit de diverse periodes aan bod komen. Telkens wordt naast de historische ontwikkeling en de instellingen aandacht besteed aan de theorie, de historiografie en de bronnen, alsook aan wat de auteurs omschrijven als 'het andere Europa: capita selecta over politieke actoren en aspecten van het integratieproces die in het klassieke verhaal tekortkomen' (16). Dit alles resulteert in een soort matrixstructuur

waarbij binnen elk van de vijf hoofdstukken een thema wordt uitgediept. In het eerste gedeelte ‘Vele wegen naar Europa’ (van het ontstaan van het Europese integratieproces tot aan de Verdragen van Rome) wordt ‘de omgang van politici en burgers met de grootse idealen van de federalisten’ (17) belicht. In het tweede deel – ‘De Europese Gemeenschappen in opbouw’ (van de Verdragen van Rome tot aan de uitbreiding van 1973 – staat ‘de krachtmeting tussen de (grote en kleine) lidstaten en tussen lidstaten en Europese instituties’ centraal. In het derde deel – ‘Waartoe dient Europa?’ (van 1973 tot aan de Eenheidsakte) onderstreept de voorrang van de economie op de politiek. In ‘Van Gemeenschap naar Unie’ – het vierde deel dat loopt van 1985 tot aan de milleniumwissel – keert Europa zich naar binnen: de zogenaamde *governance* staat bovenaan de agenda. In het laatste deel – ‘Een Grondwet voor een groot Europa’ – worstelt ‘de Europese democratie’ met ‘haar deficiënties’. In elk van de vijf hoofdstukken komen in mindere of in meerdere mate vijf strategische dilemma’s aan bod: uitbreiding versus verdieping, Europeanisering versus mondialisering, politisering versus depolitisering, exclusiviteit versus inclusiviteit en burgers versus staten. Deze dilemma’s beklemtonen de grote mate van continuïteit van zestig jaar Europese integratiegeschiedenis alsook de inherente en dus onvermijdelijke complexiteit en gelaagdheid van dat proces.

De lezer wordt verwend met een gebruiksvriendelijke aanpak. Na een overigens overbodig voorwoord door Tom de Bruijn (Nederlands ambassadeur bij de EU van 2003 tot 2011) biedt de inleiding al meteen houvast. Het is zonneklaar dat over het opzet van het boek alsook de communicatie met de lezer grondig is nagedacht. Al ontbreekt een besluit, het boek sluit af met een overzichtelijke chronologie, een uitgebreide bibliografie en personen- en zakenregister. Handig zijn voorts de richtlijnen in het boek, zoals enkele praktische aanwijzingen in verband met het gebruik van jaartallen (27) en hoe het best gebruik wordt gemaakt van beleidsdocumenten (301-302). De tabel over economische, monetaire en fiscale integratie op pagina 35 toont meteen waar het met Europa naartoe gaat maar de viervoudige loutere herhaling (op 83, 157, 195, en 273) biedt nauwelijks meerwaarde. De figuur met het groeiende amalgaan aan instellingen en onderlinge verbanden duikt in verschillende stadia op (47, 85, 159, 199 en 246) en illustreert daarentegen de in de tijd steeds toenemende complexiteit van wat vandaag de EU heet. Wellicht bedoeld om de leesbaarheid te vergroten ontbreken helaas alle referenties in de tekst en is het aantal voetnoten tot een minimum beperkt. Toch vreemd voor een historisch overzichtswerk, niet? Niemand betwist bijvoorbeeld de stelling van ‘de lage vertegenwoordiging van vrouwen in hogere beleidsfuncties’ (69) maar een eenvoudige bronvermelding had hier niet misstaan. Net zoals de vermelding van de memoires van Wilfried Martens (162) voldoende lijkt te zijn om het op te nemen in de bibliografie. Ook het ontbreken van de auteursnamen in de inhoudstafel oogt vreemd, of

bezitten de redacteurs expertise over alle tijdsperiodes en hebben ze aan alle hoofdstukken evenveel geschreven?

Europa in alle staten verdient het echter om gelezen te worden. Het gaat zeer breed en diep tegelijk. Er wordt de lezer een veelheid aan diverse soorten informatie en inzichten aangeboden – niet alleen bijvoorbeeld over de rol van politieke partijen (171 e.v.) maar ook die van denktanks (226 e.v.) wordt voor het voetlicht geplaatst – en ook enkele minder bekende episodes uit de Europese integratiegeschiedenis worden niet vergeten, zoals de door de latere Benelux-landen in 1932 afgesloten ‘Overeenkomst van Ouchy’ (34) of meer recentelijk het ‘Partnership for Peace’ uit 1994, de wachtkamer voor de NAVO-uitbreiding van 1999 (203). Ook personen, feiten en documenten die niet tot de Europese canon behoren, zoals de ‘Verklaring over de Europese identiteit’ van Europese Raad van Kopenhagen van 1973 (235), krijgen ruimschoots aandacht. Ze worden allemaal opgenomen in een lange geschiedenis, van vlak na de Tweede Wereldoorlog tot aan de eurocrisis, en ingebed in de brede stroom van politieke en economische ontwikkelingen van het Europese continent. Hiermee bewijzen de auteurs dat ze in staat zijn de hoge verwachtingen ruimschoots in te lossen.

Steven Van Hecke, KU Leuven

Jaap Moes, ***Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914*** (Adelsgeschiedenis 9; Hilversum: Verloren, 2012, 358 pp. + cd-rom., ISBN 978 90 8704 295 0). Digitale versie: <http://irs.ub.rug.nl/ppn/342091441> (geraadpleegd op 15 maart 2015).

De Nederlandse elite wordt in de tweede helft van de negentiende eeuw met ingrijpende maatschappelijke veranderingen geconfronteerd. Na de liberale grondwetsherziening van 1848 fungeren de ridderschappen niet langer als een bevoorrecht kiescollege voor de adel. Met de uitbreiding van het aantal censuskiezers zet de partijvorming zich door. Op economisch vlak leidt de agrarische crisis in de jaren tachtig tot een blijvende daling van de pachtinkomsten en de grondprijs. In dezelfde jaren bezorgt de industrialisatie rijkdom en aanzien aan een nieuwe groep zakenlui, terwijl de democratisering nieuwe politici op het voorplan brengt. En toch slaagt de oude elite er in om zich te handhaven. Ze blijft sterk vertegenwoordigd in de regering en in het parlement. Ook onder de hoogst aangeslagen belastingplichtigen blijft ze topposities innemen. Het meest opmerkelijke is dat vele vertegenwoordigers van de oude elite hierbij hun traditionele identiteit weten te bewaren.

Moes komt tot deze bevindingen in drie stappen. Hij bestudeert eerst de politieke machtspositie, vervolgens het financieel vermogen en tenslotte het sociaal prestige van de elite. Het onderzoek naar de politieke invloed wordt gevoed door de gedigitaliseerde databank van het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden. Op basis van deze gegevens toont Moes hoe de meerderheidspositie van de traditionele elite in regering en parlement tot 1870 goed stand houdt en zelfs nog sterker wordt. In de jaren zeventig zet de nieuwe elite een inhaalbeweging in en rond 1890 verwerft zij een meerderheidspositie die de volgende decennia steeds groter zal worden. Toch legt Moes de nadruk op de continuïteit. Hij spreekt over het 'lange afscheid van het Haagse pluche' en benadrukt de aanhoudende 'oververtegenwoordiging' van de oude elite tot 1914. Bijzonder opvallend is verder de politieke verdeeldheid onder de oude families. Zij zijn er dus niet in geslaagd een specifiek politiek beleid door te drukken.

Moes benadrukt graag het 'disproportioneel' aandeel van de oude elite, en meer bepaald van de adel, zowel in de bestuursfuncties als in de vermogenshiërarchie. Hij spreekt in dat verband ook over een 'onevenredig' aandeel en 'oververtegenwoordiging'. Deze uitspraken steunen op een louter procentuele berekening en zijn bestemd om de continuïteit in het licht te stellen. De woordkeuze suggereert dat de uitkomst evenredig had moeten zijn en dat oude en nieuwe geslachten evenveel kans maakten op

regeringsdeelname of op een zetel in het Hoger en het Lager Huis. Dit wordt echter niet aangetoond. Moes schijnt er zich over te verwonderen dat de oude elite tot de Eerste Wereldoorlog een sterke aanwezigheid in regering en parlement behield. In feite toont zijn studie aan dat de politieke oververtegenwoordiging van de adel niet kan toegeschreven worden aan de electorale bevoorrechting van de ridderschappen tot 1848, maar eerder aan de beperking van het Nederlandse kiezerskorps tot een minderheid van notabele burgers. De teruggang van de adellijke vertegenwoordiging valt immers samen met de invoering van het algemeen kiesrecht en de dominantie van het partijwezen. Dit is ongetwijfeld het beslissende keerpunt, zoals Moes zelf suggereert, maar spijtig genoeg laat de gekozen periodisering hem niet toe om dit aan te tonen.

Het onderzoek naar de vermogenspositie van de oude elite steunt op een aantal lijsten van de verkiesbaren voor de Eerste Kamer (tot 1893). Om de bias van de belastingheffing te corrigeren wordt aan deze gegevens een steekproef van erfensaangiften toegevoegd. In beide gevallen wordt Moes eens te meer getroffen door het 'onevenredig' aandeel van de oude elite. De gegevens worden voorbeeldig besproken (omvang van de rijkdom, ongelijke verdeling, vererving, samenstelling van het vermogen en vermogensbeheer), maar spijtig genoeg vindt men geen globaal antwoord op de vraag naar de chronologische evolutie in het aandeel van de oude families. Wel wordt verduidelijkt dat de rijkste geslachten er het best in slaagden om hun vermogen intact te houden. Het valt te betreuren dat in dit verband geen gegevens beschikbaar zijn over het gemiddeld aantal gehuwde en ongehuwde kinderen in deze gezinnen. Het zou een aanwijzing geven van de opsplitsing van het familiaal patrimonium. Een opvallend resultaat van het onderzoek is alleszins de afkeer van de traditionele elite voor risicovolle industriële en financiële investeringen.

Na het onderzoek naar macht en welstand bestudeert Moes in een laatste deel de sociale verhoudingen binnen de elite. Hij stelt vast dat alleen de hogere geledingen van de oude elite hun exclusieve levensstijl konden behouden en ook onder elkaar bleven huwen. Bij de minder gegoede families is er sprake van een verburgerlijking zowel van de levensstijl als van de allianties: het renteniersbestaan wordt opgegeven voor een beroepsactiviteit in de privésector, het buitenverblijf wordt verlaten, het huispersoneel wordt beperkt, niet alleen dochters, maar ook zonen sluiten huwelijken buiten de eigen stand. De verburgerlijking van de aristocratie begon dus onderaan de ladder.

Om het eigen onderzoek in een internationaal perspectief te plaatsen verwijst Moes herhaaldelijk naar de doctorale dissertatie van Anthony Cardoza (*Aristocrats in Bourgeois Italy: The Piedmontese Nobility, 1861-1930*) en naar de synthesewerken van Ellis Wasson (*Aristocracy and the Modern World*) en Dominic Lieven (*The Aristocracy in Europe, 1815-1914*), al zijn deze laatste twee

werken niet altijd statistisch onderbouwd. De dissertatie van Alice Bravard, die nauw verwant is met het onderzoek van Moes, verscheen spijtig genoeg te laat (*Le Grand Monde parisien. 1900-1939: La persistance du modèle aristocratique*, 2013). Bij de bespreking van de gevolgde methodologie komt er ook een obligate verwijzing naar de theorie. Hier worden de namen genoemd van Max Weber, Pierre Bourdieu en Erving Goffman. De bespreking van deze theoretici beslaat nauwelijks vijf bladzijden en uit het register blijkt dat ze ook verder in het boek weinig aan bod komen. Andere bekende theoretici zoals Pareto of Veblen worden niet of nauwelijks genoemd. Moes verkiest blijkbaar uit te gaan van een eigen vraagstelling en hypothesevorming. Waarom ook niet?

Een grote verdienste van deze studie is de verbreding van het onderzoek tot niet-adellijke deelgroepen van de Nederlandse elite. Hierbij neemt Moes naast de jaarboeken van de adel (de rode boekjes) ook de blauwe boekjes van het patriciaat als uitgangspunt. Opmerkelijk is zijn opsplitsing van het patriciaat in oude en nieuwe families. Moes rekent alle families die voor 1848 al tot de groep behoorden tot het oud patriciaat. Naar zijn mening is de afstand tussen de adel en het oud patriciaat kleiner dan de afstand tussen deze beide groepen en de nieuwkomers, ongeacht of deze in het blauwe boekje werden opgenomen of niet. In de opeenvolgende hoofdstukken worden de vier groepen soms tegen elkaar afgezet, maar meestal worden de oudere families tegenover de nieuwkomers geplaatst. De term 'aristocraten' moet duidelijk maken dat alleen de top van de elite (minder dan 20 procent van alle families uit de rode en blauwe boekjes) in het onderzoek betrokken wordt.

Deze bijzonder goed gedocumenteerde en heldere studie roept onvermijdelijk verdere vragen op over het voor- en naspel. Van wanneer dateert het aristocratisch overwicht in de Nederlandse samenleving? Blijkbaar verscheen het boek van Paul Brusse en Wijnand Mijnhardt (*Towards a New Template for Dutch History: De-urbanization and the Balance between City and Countryside* (Zwolle, Utrecht 2011)) te laat om door Moes nog besproken te worden. De huidige positie van de Nederlandse adel is al uitvoerig bestudeerd door Jaap Dronkers, maar de tussenoerlogse periode blijft voorlopig nog een blinde vlek.

Paul Janssens, Universiteit Gent

Jacco Pekelder, *Nieuw nabuurschap. Nederland en Duitsland na de val van de muur* (Amsterdam: Boom, 2014, 200 pp., ISBN 978 90 8953 250 3).

Nieuw nabuurschap noemt de Utrechtse historicus Jacco Pekelder zijn kleine geschiedenis van de jongste Nederlandse-Duitse betrekkingen. Sinds halverwege de jaren negentig hebben beleidsmakers en overheden een reeks van opvallende initiatieven ontplooid om Duitsland in Nederland positiever in beeld te brengen en de relaties tussen beide landen te intensiveren. Dit leidde vanaf 1995 onder meer tot enkele staatsbezoeken over en weer, tot de oprichting van het Duitsland Instituut Amsterdam en tot het doelbewust creëren van grensoverschrijdende netwerken. Hoewel nauwelijks centraal gecoördineerd, namen deze maatregelen samen de gestalte aan van een ware ‘campagne’, zo analyseert Pekelder terecht (14).

Dit alles was de reactie op de roemruchte crisis in de betrekkingen in de jaren direct na de val van de Berlijnse muur. Het ging om een ijtijd die enerzijds veel verder reikte dan de veelbesproken ‘Clingendael-enquête’ uit 1993 alleen, die het negatieve Duitslandbeeld van Nederlandse jongeren blootlegde, maar anderzijds toch ook weer niet zo diep was als de opgeklapte berichtgeving destijds suggereerde. Dat is althans het beeld dat Pekelder schildert van de opeenstapeling van akkefietjes rondom enkele diplomatieke mislukkingen, de overname van Fokker door het Duitse Dasa en de meesterlijke *Der Spiegel*-parodie ‘Frau Antje in de overgang’ over het irritante Nederland. Over de gerichte actie die volgde lezen we zeven hoofdstukken, van ‘Crisis’ via ‘Omslag’ tot de ‘Partners’ van tegenwoordig. Pekelder componeert kortom een klassiek succesverhaal, met een geslaagd hoofdstuk ‘Grensregio’ als toefgift.

Inderdaad is in deze periode het Nederlandse Duitslandbeeld behoorlijk veranderd, zowel publiek als politiek. Pekelder schetst hoe het eerste Paarse kabinet vanaf 1994 overging tot een expliciete ‘herijking’ van het Nederlandse Europa-beleid, om met name de relaties met Duitsland een nieuwe basis te geven. In de Haagse wereld van Atlantische eenheid en Europese supranationaliteit betekende dat een behoorlijke koerswisseling. Pekelder heeft veel aandacht voor de minister-presidenten en kanseliers – van Kohl en Kok tot Gauck – en waardeert met name de persoonlijke rol van Helmut Kohl, die met veel gevoel voor psychologie tegemoet kwam aan de Nederlandse Calimero-complexen. Goed getroffen is Pekelders observatie dat de Duitsers met betrekking tot het erkennen van historische schuld intussen roomser zijn dan de paus: ze hebben hun lesje in omgang met de op dit punt ‘gevoelige’ Nederlanders intussen zo goed geleerd dat officiële

Duitse bezoekers tegenwoordig vaak langer en nadrukkelijker bij het verleden stilstaan dan veel Nederlandse partners nodig vinden.

Het originele van Pekelders verslag is dat hij breder kijkt dan de gebruikelijke diplomatieke kanalen alleen, met zeer bruikbare hoofdstukken over de uitwisseling van journalisten, over onderwijsprogramma's en wederzijdse regeringsconsultaties. Het werkelijke effect van al deze maatregelen blijft echter moeilijk meetbaar, erkent Pekelder. Zelf ziet hij als de diepste oorzaak achter het in deze jaren volkomen omgeslagen Duitslandbeeld niet zozeer de doelbewuste campagne zelf, maar de sluipende verandering in het Nederlandse zelfbeeld: Duitsland is niet meer de betekenisvolle ander die het in pakweg de jaren tachtig nog wel was. Tot een vergelijkbare slotsom kwam ook Hanco Jürgens in zijn *Na de Val. Nederland na 1989*, dat eveneens vorig jaar verscheen. Het blijft een tikkeltje onbevredigend dat Pekelder hier geen hardere uitspraken over de reikwijdte van de campagne zelf aandurft.

Pekelders laatste hoofdstuk is het meest verrassend, over de steeds meer zelfstandige rol van de naburige Duitse deelstaten in de bilaterale betrekkingen. Met name het optreden van Noordrijn-Westfalen (NRW) is interessant. Voor 1990 was NRW het onomstreden machtigste bondsland van West-Duitsland, waar ook het kleine hoofdstadje Bonn lag. Maar door de *Wiedervereinigung* is het relatieve gewicht van NRW afgenomen (er zijn nu meer bondslanden) en door de verhuizing van regering en parlement naar Berlijn is het ook nog in de periferie terechtgekomen. Na een korte identiteitscrisis reageerde NRW op de nieuwe situatie door zelf de banden met de westelijke burens aan te halen. In Düsseldorf kwam zelfs het gewaagde idee op dat NRW zou kunnen toetreden tot de Benelux om zo het eigen internationale prestige te verhogen.

Op dit veld van onderzoek zijn de grenzen tussen subject en object vaag. Want deels is Pekelder – net als de recensent trouwens – vervlochten met de campagne die hij beschrijft. Hij werkte jarenlang beeldbepalend aan het DIA en schrijft nu het succesverhaal van onder meer dit instituut. Zelf presenteert hij *Nieuw nabuurschap* als een voortzetting van Friso Wielenga's standaardwerk *Van vijand tot bondgenoot* (1997), dat ook een soort *Aufstiegs-geschiede* vertelde en dat de toestand van normalisering destijds al halverwege de jaren negentig dateerde – ondanks de ijstijd in de betrekkingen aan het eind van het boek. Ook bij Wielenga gaf het heden dus richting aan de geschiedenis. Maar hij vertrok tenminste bij een duidelijk dieptepunt – oorlog en bezetting – en kon daarvandaan de blijvende Duits-Nederlandse misverstanden treffend in kaart brengen. Dat zorgde voor een zekere spanning in het verhaal.

Die spanning ontbreekt grotendeels in het tijdvak en in de aanpak van Pekelder. Dat zit hem direct al in het begin: was het dieptepunt van 1993 wel een echt dieptepunt? Pekelder betwijfelt dat en relatieveert bijvoorbeeld de Clingendael-enquête nadrukkelijk. De ophef kwam bij de media vandaan: er werd 'zoveel over gesproken en geschreven dat vrijwel meteen werd

geconstateerd dat er van een crisis sprake was' (18). Ook later richt het 'weerwerk' zich steeds tegen 'de notie van problematische verhoudingen tussen beide buurstaten' (35). Dit methodisch verder niet uitgewerkte onderscheid tussen de reputatie van de relaties en de relaties zelf roept bij de lezer na een tijdje vele vragen op. Waren de betrekkingen nou wel of niet slecht? Waar lokaliseer je 'de betrekkingen'? Hoe verhouden regeringsbeleid en brede beeldvorming zich tot elkaar? In dit opzicht blijft het jammer dat Pekelder het voetbal vrij consequent mijdt – terwijl dat qua beeldvorming voor enkele generaties vermoedelijk nauwelijks te overschatten is (en dat de Duitsers tegenwoordig ook nog het betere en leukere voetbal spelen is een nauwelijks te missen pointe in het hele verhaal).

Nu leidt de analyse geregeld tot wat sussende halfvol/halfleeg-redeneringen. Als bijvoorbeeld in 1993 bij een peiling 31 percent van de ondervraagde Nederlanders aangeeft dat het herenigde Duitsland een gevaar voor de vrede in Europa zou kunnen zijn, noemt Pekelder die groep in vergelijking met andere landen 'niet bijzonder groot'. En: 'Op zichzelf lijkt het beeld van de Duitsers ook op dat moment positief te zijn gebleven' (21-22). Niets aan de hand dus? Eén op de drie Nederlanders vreest een nieuw conflict rondom Duitsland, je zou het ook veel kunnen noemen.

Met dergelijke enerzijds-anderzijds afwegingen maakt Pekelder de bilaterale betrekkingen retorisch bijna immuun voor tegenslagen. Er ontstaat een onverstoort stijgende verhaallijn, waarbij vrijwel elke latere ontwikkeling vooruitgang betekent en waaraan iedereen harmonieus zijn steentje bijdraagt. Dat is een wel erg gepacificeerde blik op de overheidscampagnes, lobbykringen, subsidiegelden en concurrentieverhoudingen, waarbij behoorlijk wat conflictpotentieel onder het tapijt verdwijnt. Voor de jongste paar jaren wordt elke werkgroep, elke commissie, elke bilaterale conferentie uitvoerig besproken zonder dat er verder heel veel opvallends gebeurt. Deze quasi asymptotische benadering van de ultieme eindtoestand – het goede nabuurschap – wekt uiteindelijk wat onbehagen en verliest urgentie. Er gebeuren geen ongelukken en er zijn geen *bad guys* meer – behalve dan de brede volksmassa die maar geen Duits gaat studeren.

Misschien ontbreekt aan het einde toch de bredere context van de andere Duitse burenerelaties. Natuurlijk is dat op zichzelf een heel ander thema, maar iets meer uitzoomen was wellicht een manier geweest om de afnemende controverse van het onderwerp te compenseren. Aan de andere kant is dit deels de prijs die de historicus betaalt wanneer hij zijn verhaal tot aan het heden toe durft door te vertellen: er is geen logisch eindpunt en de trefzekerheid van de interpretatie neemt daardoor geleidelijk af. Het is te prijzen dat Pekelder deze stappen toch zet, het verhoogt zondermeer de bruikbaarheid van dit mooi vormgegeven en terecht vlug vertaalde boek.

Henk te Velde, Donald Haks (eds.), *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam: Prometheus, Bert Bakker, 2014, 303 pp., ISBN 978 90 351 4125 4).

Er zijn weinig fenomenen die zo een prominente rol hebben gespeeld in de politieke geschiedenis van Nederland, waarover tegelijkertijd zo weinig systematisch is geschreven als over het populaire orangisme. Het orangisme vormde het overkoepelende mobilisatiekader voor oproeren tijdens het Twaalfjarig Bestand, na de instelling van het eerste Stadhouderloze bewind in 1650, in het Rampjaar 1672 en bij de tumultueuze terugkeer van Willem IV in de rol van stadhouder in 1747-1748. Het vervulde een meer betwiste rol als verzetsthema naast en tegenover alternatieve legitimaties voor oproer in de Patriottentijd en de Bataafse Revolutie. De vorming van een koninkrijk in 1813 was de laatste gelegenheid waarbij dit traditionele oppositionele orangisme een rol van betekenis speelde, maar claims over de liefde voor de Oranjes onder het gewone volk keerden in nieuwe gedaanten terug. Over al deze momenten afzonderlijk is veel geschreven, maar studies naar het populaire orangisme als terugkerend fenomeen ontbreken vrijwel. De publicatie van deze bundel is dan ook zeer welkom, ook al zal ik betogen waarom ze in mijn ogen inhoudelijk op een aantal belangrijke punten tekort schiet.

De kracht van *Oranje onder* ligt in de poging die door alle hier verzamelde essays heenloopt om de gelaagdheid van het orangisme als fenomeen duidelijk te maken. Daarbij is de expliciete intentie om voorbij de officiële propagandisten van Oranje te kijken en in plaats daarvan de receptie van het orangisme in de onderlagen van de bevolking centraal te stellen. Helaas blijft vaak onduidelijk wie precies tot die onderlagen behoren. Voor sommige auteurs gaat het om de groepen die in de vroegmoderne tijd minachtend werden aangeduid als het grauw. Op andere momenten lijkt het wel alsof de titel *Oranje onder* zou kunnen slaan op iedereen onder Oranje. ‘Populair’ is dan ook een rekbaar begrip. Maar de meeste auteurs tonen zich hiervan bewust, en zijn juist daardoor in staat het populistische beroep op het volk dat de kern vormde van het populaire orangisme te problematiseren. Daarmee krijgen we meer zicht op zowel constanten als belangrijke verschillen tussen bijvoorbeeld het schutters-orangisme van 1672, het bijltjes-, matrozen- en officiersorangisme van de late achttiende eeuw, het onfatsoenlijk rebelse orangisme van Kaat Mossel en het juist uiterst conservatieve en fatsoenlijke orangisme van de Belgische adel rond de afscheiding van 1830.

De bundel is evenwichtig verdeeld tussen zes essays over het orangisme van voor 1813 en vijf essays over het orangisme daarna. De samenhang tussen de eerste zes is duidelijk groter dan die tussen de laatste groep artikelen. Het blijft de vraag of het gerechtvaardigd is om populair orangisme over deze hele periode als eenzelfde verschijnsel te behandelen. Henk te Velde stelt dit probleem in zijn inleiding aan de orde. Daar zegt hij onder andere: ‘Vanaf eind 1813 had het officiële orangisme de overhand, een orangisme van de staat [...] Dat was nogal wat anders dan het volkse orangisme van november 1813’. Ook met het heruitvinden van orangistisch volksvermaak aan het einde van de negentiende eeuw blijft het gegeven dat het vroegmoderne orangisme zich het sterkst deed gelden als oppositiebeweging, terwijl met uitzondering van de periode 1940-1945 de Oranjes daarna altijd de gevestigde macht vertegenwoordigden. De slotopmerking in de inleiding dat de constante gevonden kan worden in het feit dat orangisme ‘sinds de zeventiende eeuw altijd meer geweest (is, P.B.) dan alleen een product van de Oranjes’ is niet bevredigend. Processen van toe-eigening en aanpassing naar de eigen behoefte zijn eigen aan elke vorm van culturele en politieke overdracht, en dus vanzelfsprekend zowel aanwezig in vroegmoderne rellen als in het zwaaien met Oranje wimpeltjes tijdens een voetbalwedstrijd. Ook het feit dat het moderne orangisme gebruik maakt van de symboliek van het orangisme van de stadhouders en zich richt op dezelfde familie is maar zwak bewijs van continuïteit. Eerder is daarbij sprake van een ‘invented tradition’ bij uitstek, waarin bestaande elementen en symbolen uit de Nederlandse geschiedenis worden ingezet om de wezenlijk nieuwe rol van de monarchie een glans van authenticiteit te geven.

Natuurlijk was het uitvinden en heruitvinden van de rol van de Oranjes ook al een belangrijk onderdeel van het vroegmoderne, oppositionele populaire orangisme. Dat werpt de belangrijke vervolgvraag op wat de verschillende verschijningsvormen van deze politieke stroming onderling verbindt. Het verklaren van het populaire orangisme vormt voor Nederlandse historici zo een lastig probleem, omdat hier het raakvlak ligt van drie mythes. Als eerste is er de mythe van de liefde tussen stadhouder of vorst en het gewone volk, die de Oranjes en hun partijgangers zelf (van bovenaf) cultiveerden. Hierin trad Oranje op als de kampioen van de dankbare maar altijd ondergeschikte bevolking tegen de corrupte regentenkliek. Deze mythe resonanceerde én botste met een tweede mythe, die naar voren kwam in populaire mobilisatie van onderaf: het idee van Oranje als aanvoerder en werktuig in een strijd die de lagere klassen zelf tegen de regenten voerden. De twee mythes – een Oranje voor het volk en een Oranje van het volk – leken dusdanig op elkaar, dat ze in het heetst van de strijd gemakkelijk verward konden worden. Aan die gelijkenis ontleenden zij zelfs in belangrijke mate hun geldingskracht. Maar de verwarring die hieruit voortkwam leidde in elke orangistische opstand ook tot conflicten tussen de boven- en onderlagen

van de beweging. Het ultieme terrein waar deze spanningen imaginair konden worden opgelost was het verleden. Dit was het werkingsveld van de derde, ultiem kneedbare mythe: die van de historische continuïteit van de band tussen Oranje en het volk als een van de verbindende thema's in de geschiedenis van de natie.

Om het populaire orangisme goed te begrijpen, is het nodig om deze drie niveaus zorgvuldig uit elkaar te halen. Dat is niet eenvoudig, want zowel in de beschreven momenten zelf, als in de historiografie lopen zij permanent door elkaar heen. De hier verzamelde essays zijn op hun best, waar ze zich concentreren op een van de mythes afzonderlijk en die kritisch ontleden. Maar de bundel als geheel is teleurstellend, omdat op zoveel momenten de net zorgvuldig uit elkaar gehaalde draden achteloos weer aan elkaar worden geknoopt. Te vaak zijn het de aanvoerders van lokale comités, de kapiteins van de schutterijen en marineofficieren, de schrijvers, dichters en intellectuelen – kortom, het middenkader van het orangisme ‘van boven’ – die opgevoerd worden als de vertolkers van het orangisme van onderaf. Over het algemeen bevat de bundel voor een boek met de titel *Oranje onder* verrassend weinig serieuze geschiedenis van onderaf. Die benadering zou vereisen om de claims die mensen uit de lagere klassen naar voren brachten in de vorm van populair orangisme te plaatsen in de context van hun alledaagse levensomstandigheden, bredere aspecten van de populaire cultuur en de overige, niet-orangistische elementen van hun verzetsrepertoires. In plaats daarvan blijven de beschrijvingen van de steun voor Oranje vanuit de lagere klassen anekdotisch. Daarmee houden zij het beeld van een ongrijpbaar en irrationeel oranjegevoel grotendeels in stand.

De bundel biedt ons een aantal mooie en lezenswaardige doorkijkjes naar verschillende momenten waarop en vormen waarin het populaire orangisme naar voren kwam. Maar om dieper door te dringen tot het raadsel van het populaire orangisme, is het in de bundel gebruikte conceptuele instrumentarium onvoldoende verfijnd.

Pepijn Brandon, University of Pittsburgh

Carla van Wamelen, *Family life onder de voc. Een handelscompagnie in huwelijks- en gezinszaken* (Hilversum: Verloren, 2014, 592 pp., ISBN 978 90 8704 494 7).

Het huwelijksrecht ten tijde van de Nederlandse Republiek werd gevormd door verschillende juridische tradities, had het stempel van de middeleeuwse katholieke kerk, maar onderging door de Reformatie een stevige verbouwing, vond in de overheid en de publieke kerk – en de spanning tussen deze twee – zijn voornaamste uitvoerders, liet per rechtsgebied tal van verschillen zien en ontwikkelde zich in de praktijk van de historische omstandigheden. Eind zestiende en begin zeventiende eeuw was er nog veel onzeker, moesten nieuwe vragen worden beantwoord en regels gesteld. Eind achttiende eeuw kwam het huwelijksrecht in een nieuwe context te staan. Discussie was er dus altijd en dat verklaart mede de omvangrijke juridische literatuur waarin tijdens de Republiek het huwelijksrecht aan de orde kwam, zoals in de algemene handboeken van De Groot, Van Leeuwen en Van der Linden, verschillende specialistische werken over het huwelijk, bijvoorbeeld van Brouwer en Cos, adviesreeksen (zoals de *Hollandse Consultatiën*) en verzamelingen jurisprudentie. Rechtshistorici, zoals Van Apeldoorn, hebben later het huwelijksrecht ontleed en historici hebben vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw de bestudering van de sociale en religieuze aspecten van huwelijk, gezin, opvoeding en alleenstaanden onder handen genomen. De overzeese praktijk is daarbij niet vergeten.

Het huwelijksrecht dat in het gewest Holland gold, was in principe ook het recht dat in overzeese vestigingen van kracht was. Maar onzekerheden over de toepassing van voorschriften, werden vanuit de Republiek overzee meegenomen en de omstandigheden daar waren anders. Carla van Wamelen, specialiste op het terrein van het hedendaagse familierecht, stelt de vraag hoe de voc kwesties van familie- en gezinsleven ('family life' in het jargon van het familierecht) oploste. Daarbij gaat het haar vooral om de wetgeving en de toepassing daarvan ten aanzien van het uit de Republiek bekende huwelijk tussen Europeanen, het etnisch gemengde huwelijk en het concubinaat. De positie van alle betrokkenen, man, vrouw en de kinderen die uit relaties werden geboren, moest immers worden bepaald. De auteur bakende haar studie verder af met twee aandachtspunten, namelijk de vraag in hoeverre de voc het concordantiebeginsel, dat de Compagnie verplichtte het recht van het moederland te volgen, toepaste en ten tweede hoe in het bijzonder de zorg voor kinderen werd geregeld. Het boek is breed opgezet. Het vangt na een inleiding aan met een uitvoerig overzicht van de voc als organisatie waarvan de bespreking van de rechtspraak, de rechtspositie van de diverse

bevolkingsgroepen en de plaats van de gereformeerde kerk het meest to the point is. Na een uiteenzetting over het huwelijksrecht in de Republiek, in het bijzonder van het gewest Holland, volgen hoofdstukken over de handhaving van het huwelijksrecht door de Compagnie, afstammingsrecht en kinderopvang, afgesloten met de opheffing van de VOC en de afwikkeling van een aantal familiale regelingen.

Van Wamelen heeft zich vooral gebaseerd op juridische bronnen, verzameld in het *Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek*, resoluties van het gezag in Batavia over specifieke gevallen of personen en de notulen van de kerkenraad te Batavia, alle voor zover uitgegeven. Dat het gezag in Batavia greep op het huwelijk van de Europese bevolking wilde hebben, blijkt uit de eis dat een huwelijk de toestemming nodig had van de hoogste overheid. Deze volgde zoveel mogelijk de bepalingen van het huwelijksrecht in de Republiek, daartoe vanuit het moederland aangespoord. De verifiëring van bepaalde eisen die aan de huwelijksluiting werden gesteld, vooral ten aanzien van de toestemming van ouders en het verbod op bigamie, bleek niet altijd eenvoudig. De meest interessante bevindingen betreffen echter de relaties van Europese mannen met niet-Europese vrouwen. Etnisch gemengde huwelijken waren toegestaan en werden bij tijd en wijle gestimuleerd als middel tot kolonisatie en ter beteugeling van concubinaat. Dit laatste was, zoals in de Republiek, verboden, maar in de praktijk was er in toenemende mate sprake van een gedoogbeleid. Ongewild werd het concubinaat overigens in de hand gewerkt, omdat de VOC de overkomst naar de Republiek van inlandse vrouwen tegenging. Over de doop van onwettige kinderen, vooral van een niet-christelijke moeder, was veel te doen geweest, maar uiteindelijk werd tegemoetgekomen aan de behoefte daaraan. Nieuw ten opzichte van de praktijk in de Republiek was het toestaan van adoptie van onwettig verwekte kinderen, die het onderhoud van en de zorg voor een kind ten goede konden komen. Daarmee werd inventief (naar inheems voorbeeld) een oplossing gevonden voor een meer dan incidenteel probleem.

Op grond van de verbijzondering en uitbreiding ten opzichte van het huwelijksrecht dat in de Republiek gold, spreekt Van Wamelen over 'het huwelijksrecht van de VOC'. Is dat wel een gelukkige term? Zoals hierboven aangegeven was het oud-vaderlands huwelijksrecht als zodanig weinig homogeen. Zelfs binnen Holland bestonden lokale afwijkingen en uitzonderingen. Bovendien deden zich ook elders buiten de Republiek in bijzondere omstandigheden variaties op de Hollandse regels voor, zoals in West-Indië en de Kaap. Het gaat ook ver om van 'het huwelijksrecht van de VOC' te spreken als het onderzoek vooral op Batavia gericht is geweest en de rechtspraak en de kerkelijke tucht met betrekking tot huwelijks- en gezinszaken maar deels in kaart zijn gebracht. Toch is dit hier en daar wat encyclopedisch opgezette boek boeiend genoeg en is voor belangstellenden in het vroegere huwelijksrecht en in de geschiedenis van huwelijk en gezin

beslist een aanwinst. Zij die in de sociale aspecten van huwelijk, gezin en opvoeding in de vestigingen buiten de Republiek zijn geïnteresseerd zullen aan dit boek niet voorbij kunnen gaan.

Donald Haks, Den Haag